

Слушнете го нашиот глас

Овој проект е финансиран
од Европската Унија

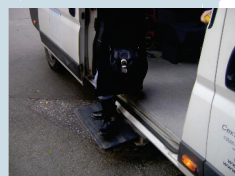
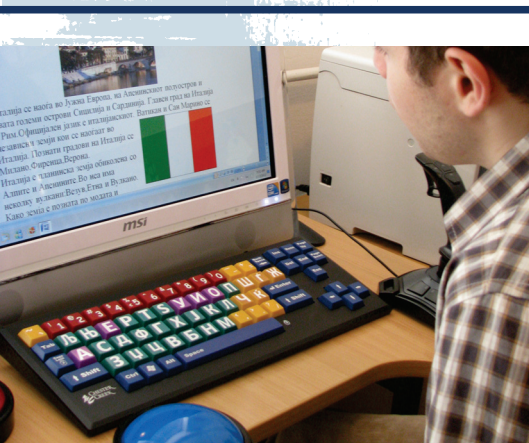

ГОДИНИ
Отворете
ги прозорците

ЗАКОНИТЕ И ПОЛИТИКИТЕ НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА ВО ПОЛЕТО НА ПОПРЕЧЕНОСТА

Извештај од системскиот мониторинг
на закони и политики

Скопје, 2015

Disability Monitor Initiative
South East Europe

Rights, Social Innovation and Policy Reforms

ЗАКОНИТЕ И ПОЛИТИКИТЕ НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА ВО ПОЛЕТО НА ПОПРЕЧЕНОСТА

Извештај од системскиот мониторинг на закони и политики

Публикација:**ЗАКОНИТЕ И ПОЛИТИКИТЕ НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА
НА ПОЛЕТО НА ПОПРЕЧЕНОСТА****Автори:**

д-р Жанета Попоска
Звонко Шаврески
Елена Кочоска

**Раководителка на Холистичкото истражување
за состојбата на лицата со попреченост
во Република Македонија:**

Весна Јованова

Раководител на проект:

Владимир Лазовски

Графички дизајн, уредување и печат:

БороГрафика-Скопје

Тираж:

800 примероци

CIP - Каталогизација во публикација

Национална и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“, Скопје

340.13-056.26/.31(497.7)(047)

342.7-056.26/.31(497.7)(047)

ПОПОСКА, Жанета

Законите и политиките на Република Македонија на полето на попреченоста : извештај од системскиот мониторинг на закони и политики / [автори Жанета Попоска, Звонко Шаврески, Елена Кочоска]. - Скопје : Отворете ги прозорците, 2015. - 168 стр. ; 23 см

Публикацијата е во рамките на проектот Холистичко истражување за состојбата на лицата со попреченост во Република Македонија. - Фусноти кон текстот. - Библиографија: стр. 151-167

ISBN 978-608-4602-11-8

1. Шаврески, Звонко [автор] 2. Кочоска, Елена [автор]

а) Лица со попреченост - Законодавство - Македонија - Извештаи

б) Права на лица со попреченост - Македонија - Извештаи

COBISS.MK-ID 99311882

Оваа публикација е изготвена со помош на Европската Унија. Содржината на публикацијата е одговорност единствено на Отворете ги прозорците и на авторите и на никаков начин не може да се смета дека авторот ги одразува гледиштата на Европската Унија.

ЗАКОНИТЕ И ПОЛИТИКИТЕ НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА ВО ПОЛЕТО НА ПОПРЕЧЕНОСТА

**Извештај од системскиот мониторинг
на закони и политики**

Скопје, 2015

СОДРЖИНА

ВОВЕД	7
I. ОПШТИ ОДРЕДБИ СО ХОРИЗОНТАЛНА ПРИМЕНА	9
1. Цел	9
2. Дефиниција за попреченост	14
3. Еднаквост и недискриминација	18
3.1. Разумно прилагодување	26
II. ПРИСТАПНОСТ	31
1. Физичка средина	31
2. Транспорт	36
3. Информации и комуникации	42
III. ОБРАЗОВАНИЕ	53
IV. ЗДРАВЈЕ	73
V. РАБОТА И ВРАБОТУВАЊЕ	91
VI. СООДВЕТЕН ЖИВОТЕН СТАНДАРД И СОЦИЈАЛНА ЗАШТИТА	111
1. Социјална заштита	111
2. Домување	122
2.1. Деинституционализација	123
3. Соодветен животен стандард	129
VII. НАЦИОНАЛНА ПРИМЕНА И МОНИТОРИНГ	135
VIII. ПРЕПОРАКИ	139
БИБЛИОГРАФИЈА	151

ВОВЕД

Република Македонија ја потпиша Конвенцијата за правата на лицата со попреченост (понатаму во текстот: КПЛП или Конвенцијата) на 30 март 2007 година а истата ја ратификува на 5 декември 2011 година. Дополнително, државата го потпиша Факултативниот протокол кон КПЛП на 29 јули 2009 година а го ратификува на 5 декември 2011 година.¹ Инструментите за ратификација се депонирани во Организацијата на Обединетите Нации на 29 декември 2011 година.

Согласно член 118 од Уставот на Република Македонија², ратификуваните меѓународни конвенции се дел од националното законодавство и не можат да бидат изменети со закон. Со други зборови, одредбите од Конвенцијата директно се применливи, вклучително и членовите кои се однесуваат на прашањето на заштитата од дискриминацијата врз основ на попреченост, пристапноста, образованието, вработувањето, здравјето, соодветниот животен стандард и социјална заштита, кои се предмет на овој системски мониторинг на закони и политики. Овие одредби се директно применливи и од страна на националните судови кои со текот на времето ќе овозможат создавање на конзистентна судска пракса како и развој на правните институти кои ја регулираат проблематиката на заштитата на правата на лицата со попреченост во сите области на општествениот живот на еднаква основа со другите. Притоа, треба да се има предвид целата Конвенција како интегрален

¹ Законот за ратификација на Конвенцијата за правата на лицата со инвалидност и факултативниот протокол кон Конвенцијата за правата на лицата со инвалидност, Сл.в.бр.172/11.

² Устав на Република Македонија (и XXXII-та амандмани), Вебстраница на Собранието на Република Македонија, <<http://sobranie.mk/WBStorage/Files/UstavnaRmizmeni.pdf>> Пристапено на: 19.10.2014.

документ, препознавајќи дека правата во КПЛП се неделиви и меѓузависни.

Овој системски мониторинг покрај анализата за субстантивните права во погоре наведените области, се занимава и со прашањето на назначување на национален механизам за набљудување во Република Македонија. Имено, назначувањето на институции кои ќе имаат капацитет, како да ја спроведуваат така и да ја набљудуваат примената на одредбите на Конвенцијата, е *condition sine qua non* за самиот процес на нејзина ратификација. Според член 33, Република Македонија има обврска за формирање или назначување на национален механизам за набљудување кој заедно со Комитетот за правата на лицата со хендикеп (член 34-39) ќе го комплетира целосниот систем на набљудување на остварувањето на обврските согласно Конвенцијата од страна на државата. Со ова не само што се прифаќа примарната одговорност на државата во спроведувањето на одредбите од КПЛП, туку и самиот систем на национален мониторинг го поттикнува процесот на отчетност и на подолг временски рок ги зајакнува капацитетите на самата држава да ги оствари во целост заложбите и обврските преземени со истата. Притоа, надминувајќи го она што се нарекува „спроведувачки процеп“, односно процепот помеѓу меѓународните стандарди за човекови права кои постојат на хартија и кои државата превзела обврска да ги спроведе од една страна, и самиот ефект на овие права врз животот на лицата со попреченост од друга страна.³

³ Повеќе за ова види: *Building the Architecture for Change: Guidelines on Article 33 of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, Mental Disability Advocacy Center, Budapest, March 2011.

I. ОПШТИ ОДРЕДБИ СО ХОРИЗОНТАЛНА ПРИМЕНА

1. Цел

Спроведената интегрирана анализа покажа дека потребно е значително подобрување со цел почитување и ефективно и целосно остварување на анализираните човекови права на лицата со попреченост согласно КПЛП. Имено, постоечките дефиниции во голем дел го отсликуваат медицинскиот модел на гледање на попреченоста и не одговараат на принципите на достоинство, автономија, инклузија и недискриминација и еднаквост, затоа што ја дефинираат тесно заштитната група и ги преставува лицата со попреченост како беспомошни. Дополнително, не постои унифицирана терминологија за лицата со попреченост во националното законодавство.

Што се однесува до заштитата од дискриминација, Законот за спречување и заштита од дискриминација има доста широк опфат на заштита, вклучувајќи ги експлицитно лицата со попреченост. За жал немањето на доволно судска и квази-судска пракса е значителна пречка во објаснувањето на примената на правните институти предвидени со анти-дискриминационото законодавство. Позитивно е што обезбедувањето на разумно прилагодување претставува форма на дискриминација. Добро е што покрај обврската за разумно прилагодување во Законот за вработување на инвалидни лица се предвидени и финансиски средства кои се обезбедуваат од посебен фонд за подобрување на условите за вработување и работење на лицата со попреченост. Но, и покрај постоечкото законодавство, истражувањата покажуваат дека дискриминацијата врз основ на попреченост е широко распространет феномен во државата.

Што се однесува на пристапноста спроведената анализа покажа дека постојат законски решенија кои обезбедуваат и пропишуваат минимум стандарди за обезбедување на непречен пристап до физичката средина, транспортот, информациите и комуникациите, како во урбаните, така и во руралните средини. Сепак, загрижува фактот што и покрај донесените стандарди сеуште голем дел од објектите за јавна и деловна намена на национално и локално ниво се целосно непристапни и достапни за граѓаните со попреченост. Во поглед на обезбедувањето на превозот, законодавството дава бенефиции за користење, на и така непристапниот транспорт. При овие законски решенија, загрижувачки е фактот што се прави дистинкција во самата група, неопфаќајќи ги децата со попреченост како и оние кои имаат попреченост од 80% до 99% притоа поставувајќи ги во понеповолна положба.

Анализата во областа на образованието покажува дека законодавството не обезбедува систематизиран и заокружен приод кон остварувањето на правото на образование на лицата со попреченост во редовниот образовен систем без дискриминација и на еднаква основа со другите. Постои деклараторно сфаќање и третирање на еднаквоста и недискриминацијата. Истражувањата покажаа дека ниската вклученост на лицата со попреченост во образовниот процес е делумно поради непостоењето на доволно системи за помош и поддршка, физичката непристапност како и поради постоењето на бројни предрасуди спрема овие лица во општеството. Дополнително, на образовните институции согласно националното законодавство не им се предвидува обврска за соодветно приспособување и истите не се одговорни во случај за неоправдано неизвршување на истото, што претставува сериозен недостаток во борбата против дискриминацијата на лицата со попреченост и создавање на еднакви можности во образовниот процес за оваа група на граѓани.

Што се однесува до областа здравје, позитивните и општо уредени одредби за основните начела на здравствена заштита не овозможуваат нивна операционализација на различни нивоа на здравствената заштита и за различните

групи на корисници. Во поглед на остварувањето на правата во Законот за здравствена заштита не се предвидени посебни мерки за бесплатно користење на терцијалната здравствена заштита за граѓаните со попреченост. Набавката на ортопедските и другите помагала за лицата со попреченост е доста загрижувачка, посебно поради големата административна документација која треба да се обезбеди за да се добие позитивно мислење за набавка на помагалото. Дополнително, квалитетот на опремата не одговара со новите стандарди за квалитет. Ситуацијата е уште посложена во остварувањето на медицинската рехабилитација, која е доста ограничувачка по основна видот на попреченост, возраста и претесна и со тесен избор на услуги кои можат да ги користат граѓаните со попреченост.

Спроведената интегрирана анализа покажа дека во областа на работата и вработувањето потребно е значајно подобрување. Правото на работа и неговите сродни права како и посебна заштита на лицата со попреченост како и услови за нивно вклучување во општествениот живот се уставно загарантирани права кои понатаму се доуредени со Законот за работни односи и Законот за вработување на инвалидизирани лица. Постои висок степен на хармонизираност на одредбите во оваа сфера со меѓународното право. Сепак, Законот за работни односи не го предвидува разумното прилагодување што е сериозен недостаток кога станува збор за вработувањето на лицата со попреченост. Од друга страна, критиката на Законот за вработување на инвалидни лица е неговиот тесен персонален опфат, односно не ги опфаќа сите категории на лица со попреченост, особено не оние кои самостојно вршат дејност или професија. Исто така, загрижува и фактот што лицата со попреченост за да бидат работодавец или одговорно лице во правното лице треба да добијат позитивно мислење од Комисија при Министерството за труд и социјална политика, што претсавува директна дискриминација врз основ на попреченост. Позитивно кај овој закон е што се предвидени мноштво стимулативни мерки за подобрување на условите за вработување на лицата со попреченост, а исто така предвиден е и правниот институт разумно прилагодување. И за крај, создадени се услови за формирање на заштитни друштва

кои се ослободуваат од плаќање на данок а придонесите за пензиско и инвалидско осигурување ги обезбедува државата. Сепак, не треба да се заборави дека вработувањето во заштитните друштва треба да биде преодно решение кон целосно вработување на отворениот пазар на трудот на лицата со попреченост и притоа не треба да го дерогира ова второво како и вработувањето во јавниот сектор. Од анализираниите национални политики може да се заклучи дека, во отсуство на суштински критериуми, афирмативни мерки и други механизми за поддршка и опфат на лицата со попреченост, активните политики за вработување нема да може да ги постигнат посакуваните општи цели дефинирани со Националната стратегија за вработување, а со тоа маргинализирајќи ја уште повеќе оваа група на граѓани.

Во областа на соодветен животен стандард и социјална заштита потребно е значајно подобрување. Социјалната заштита е составена од услуги и бенефиции од даночно финансираниот систем за социјална заштита без развиен систем на превенција. Сепак, предвидените средства не се доволни за задоволување на основните егзистенцијални потреби на лицата кои ги користат па затоа овие лица се наоѓаат под социјален ризик. Се јавува потребата паричните и фискалните додатоци да се пресметуваат индивидуално за секој одделен случај засебно, односно нивно пресметување во сооднос со потребите – трошоците на барателот, како и степенот на независност на граѓаните со попреченост во одредувањето на потребното ниво на услуги. Постои поместување во однос на формирната листа на болести согласно Меѓународната класификација на Светската здравствена организација, но поради немање на профили за оценување на независниот живот и способностите кај граѓаните со попреченост, останува прашањето за нејзината практична примена. Неразграничувањето на сервисите за поддршка од додатокот за самата попреченост доведува до неостварување на правата на лицата со попреченост. Од спроведената интерирана анализа на законодавството е согледано дека има потреба од воведување на нов пристап кон категоризирање на граѓаните со попреченост, како и развивање на нови видови на сервиси. Воедно е согледана

потребата од воведување на регулаторни механизми за сервисите за поддршка на граѓаните со попреченост.

И покрај тоа што се унапредени некои состојби во поглед на деинституционализацијата и формата на згрижување согледана е неповолната положба во која се ставени биолошките семејства на граѓаните со попреченост.

Анализата покажа дека во државата има потреба од значајно подобрување со цел усогласување со член 33 од Конвенцијата. Имено, иако постојат две координативни тела кои се однесуваат на спроведување на политиките за лицата со попреченост сепак, истите не се во целост ефикасни. Конструктивни забелешки се упатуваат посебно кон Националното координативно тело за еднакви права на лицата со инвалидност, за неговиот составот и работата. Се предлага преиспитување и редефинирање на неговиот мандат, надлежности и состав, зголемување на човечките ресурси и обезбедување на соодветна обука, како и обезбедување на дополнителни финансиски средства со цел ова координативно тело да ги спроведе своите надлежности во целост. Позитивно е што државата, Националното координативно тело за имплементација на ООН Конвенцијата за правата на лицата со попреченост, го има назначено како координативен механизам согласно член 33 став 1. Сепак, загрижува фактот што ова тело само формално постои, ретко се среќава и не презема конкретни активности. Критика за државата е што се уште нема назначено независен механизам за унапредување, заштита и набљудување на примената на Конвенцијата, забележувајќи го како голем недостаток, па затоа се препорачува ова да се надмине во најскоро време. За крај, лицата со попреченост не се хомогена група како ни нивните претставнички организации и затоа државата треба да создаде како можности така и способности за вклучување согласно член 33 став 3 на различните чинители. Овие чинители имаат и различни мислења по однос на определено прашање во интерес на лицата со попреченост, како што се на пример, здруженијата на родители на деца со попреченост и организациите за самозастапување на лицата со попреченост, во насока на целосно спроведување на максимата „Ништо за нас – без нас“.

2. Дефиниција за попреченост

Дефиницијата на попреченоста е исклучително важно прашање затоа што кога станува збор за попреченоста многу често се меша социјалната заштита со создавањето услови за еднакво користење на правата и слободите на лицата со попреченост. Низ историјата постоеле различни теории за гледање на попреченоста, од традиционалниот, преку медицинскиот па сè до социјалниот модел со сите негови варијации. Денес, во современото законодавство во меѓународни рамки би можеле да кажеме дека доминантен е моделот кој ги обединува како попреченоста така и социјалните аспекти на самиот феномен затоа што го поставува проблемот на попреченоста надвор од самата индивидуа, во релацијата помеѓу индивидуалната попреченост и бариерите во општеството и средината.

Во Република Македонија, Законот за спречување и заштита од дискриминација⁴ не ја дефинира попреченоста ниту пак ја дефинира заштитната група – лица со попреченост. Тоа го прават неколку други закони, и тоа: Законот за социјалната заштита⁵, Законот за вработување на инвалидни лица⁶, Законот за инвалидски организации⁷, Законот за заштита на децата⁸ а за посебната група на глуви и наглуви лица тоа се први со Законот за употреба на знаковниот јазик⁹.

Имено, во член 17 од Законот за социјална заштита не се дефинира попреченоста туку заштитната група и се вели, „инвалидно лице, во смисла на овој закон, се смета лице

⁴ Закон за спречување и заштита од дискриминација, Сл.в.бр. 50/10, 44/14, Одлука на У.суд: 15.09.2010.

⁵ Закон за социјална заштита, Сл.в.бр. 79/09, 36/11, 51/11, 166/12, 15/13, 79/13, [Пречистен текст: 148/13], 164/13, 187/13, 44/14, 116/14.

⁶ Закон за вработување на инвалидни лица, Сл.в.бр. 44/00, 16/04, 62/05, [Пречистен текст: 87/05], 113/05, 29/07, 88/08, 161/08, 99/09, 136/11.

⁷ Закон за инвалидски организации, Сл.в.бр. 89/08, 59/12, 23/13.

⁸ Закон за заштита на децата, Сл.в.бр. 23/13, 12/14, 44/14, 144/14.

⁹ Закон за употреба на знаковниот јазик, Сл.в. бр.105/09.

со ментална или телесна попреченост“. Оваа дефиниција е заснова чисто на медицинскиот модел и по својата природа е доста рестриктивна, ги опфаќа лицата само со определен вид на попреченост притоа исклучувајќи ги другите (особено оние со комбинирана попреченост). Дефинирањето на оваа група лица во Законот за вработување на инвалидни лица оди еден чекор понатаму наведувајќи дека „[и]нвалидно лице, во смисла на овој закон, е лице со оштетен вид, оштетен слух, со пречки во гласот, говорот и јазикот, телесно инвалидно лице, лице со пречки во интелектуалниот развој и лице со комбинирани пречки кое поради степенот на инвалидност има специфични потреби во работењето, ... како и невработен инвалид на трудот со преостаната или намалена работна способност“ (член 2 став 1 и 2). Тоа што му се забележува на овој член е неговиот став 3 кој предвидува дека, „[и]нвалидноста врз основа на поднесено барање од инвалидно лице, негов родител или старател ја утврдува комисија за оцена на работната способност на Фондот за пензиско и инвалидско осигурување на Македонија, освен ако инвалидноста на лицето не е утврдена со друг надлежен закон“ (член 2 став 3). Би забележале дека оваа дефиниција е многу посеопфатна што се однесува до заштитната група, меѓутоа и се забележува нејзиното засновање на медицинскиот модел како и потребата за докажување и утврдување на попреченоста, што е во спротивност со целта на анти-дискриминацијата, која е еден од основните столбови на кои се темели КПЛП.

Законот за заштита на децата на две места одредува кои деца се дефинираат дека имаат попреченост, едното во делот кој се однесува на посебниот додаток и тука се нарекуваат *деца со пречки во развојот со специфични потреби* (член 33), и второто во делот кој се однесува на дејноста на детската градинка и се нарекуваат како *деца со пречки во менталниот развој или телесна попреченост* (член 65). Имено, во член 33 се предвидува дека како деца со пречки во развојот и со специфични потреби се сметаат деца: со тешки, потешки или најтешки пречки во телесниот развој; со умерена, тешка или длабока ментална попреченост; со најтешки облици на хронични заболувања; најтежок степен на оштетување на видот, слухот или говорот (слепо лице и практично слепо лице, практично глуво и тотално глуво лице, лице со потполно

отсуство на говорот, лице со тешко оштетен говор поради детска парализа, лице со аутизам, лице со оштетен или изгубен порано стекнат говор); и со повеќе видови на пречки (комбинирани) во развојот. Дополнително, член 65 став 2 предвидува дека како деца со пречки во менталниот развој или телесна попреченост се сметаат: слепите и слабовидни деца, глумите и наглувите деца, децата со пречки во говорот, децата со телесна инвалидност, како и децата со тешкотии во однесувањето и личноста. И двете дефинирања на заштитната група се засноваат на медицинскиот модел на гледање на попреченоста, спротивно на КПЛП.

Законот за употреба на знаковниот јазик, во член 3 предвидува дека „[г]луво се смета она лице кај кое оштетувањето на слухот е над 80 децибели и кое и со слушен аплификатор не може да го перцепира вербалниот говор. Наглуво се смета она лице кај кое оштетувањето на слухот на подоброто уво е од 25 до 80 децибели и кое потполно или делумно го развило вербалниот говор“. И оваа дефиниција за заштитната група се заснова чисто на медицинскиот модел на гледање на попреченоста.

Согласно член 5 од Законот за инвалидски организации, „[л]ице со инвалидност ... е поединец кој заради своите вродени или здобиени повреди и попреченост стекнати или создадени од нивната физичка или животна средина, сам не може делумно или во целост да ги задоволи личните, семејните и животните потреби за живот во средината, во која живее“ (член 5 став 2). Од сите овие дефиниции се забележува дека постои една неконзистентност, која се состои во различното именување и дефинирање на заштитната група, меѓутоа оваа последна дефиниција го отсликува делумно социјалниот модел. Треба да напоменеме дека, за разлика од дефинициите на заштитната група според Законот за социјална заштита и Законот за вработување на инвалидни лица, оваа дефиниција на лицата со попреченост е доста широка. Имено, оваа дефиниција е многу поширока од онаа дефинирана од страна на Судот на правдата на Европската унија во случајот *Chacón Navas*¹⁰. Истата не

¹⁰ *Sonia Chacón Navas v. Eurest Colectividades SA*, Case C-13/05, [2006] ECRI-6467, 11 July 2006.

прави јасно разграничување помеѓу попреченоста и болеста (повредата може да се стекне и преку болест) од една страна, ниту пак го вклучува експлицитно временското ограничување на критериумот за „трајност и долгорочност на попреченоста“ од друга страна. Со тоа ова дефиниција овозможува поголем опфат на персонална заштита, односно овозможува секое лице со секаков вид на попреченост да може да бара заштита согласно законот.

Дополнително на ова, кога сме кај персоналниот опфат на заштита, дискриминацијата врз основ на попреченост по асоцијација, со исклучок на Законот за заштита на децата, не е изрично предвидена во националното законодавство, што го прави нашето законодавство нехармонизирано со пресудата на Судот на правдата на Европската унија во случајот *Coleman v Attridge Law*¹¹, во кој Судот сметал дека Директивата 2000/78/EC¹² ја забранува директна дискриминацијата и вознемирувањето по асоцијација со лице со попреченост. Дополнително на ова македонското законодавство не ја предвидува ниту заштитата од дискриминација поради претпоставена карактеристика, во нашиов случај попреченост.

Би заклучиле дека, постоечките дефиниции (со исклучок на онаа содржана во Законот за инвалидски организации) во целост го отсликуваат медицинскиот модел на гледање на попреченоста и не одговараат на принципите на достоинство и недискриминација и еднаквост. Истите, дефинираат тесно заштитната група и ги преставуваат лицата со попреченост како беспомошни, односно во голема мера даваат претпоставки за ефектот на нивната попреченост, спротивно на КПЛП.

Препораки:

- Да се пристапи кон измени во законодавството со цел дефинирањето на лицата со попреченост согласно КПЛП

¹¹ *S. Coleman v Attridge Law, Steve Law*, Case C-303/06, OJ C 224, 17 July 2008.

¹² Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation, *Eur-lex*, <<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000L0078:en:HTML>> Пристапено на: 19.10.2014.

и современите анти-дискриминациски законодавства, односно широко дефинирана заштитна група од аспект на социјалниот модел.

- Вклучување на концептите на дискриминација поради претпоставена карактеристика – попреченост, како и дискриминација по асоцијација со лице со попреченост во самиот персонален опфат на дефиницијата за попреченост.

3. Еднаквост и недискриминација

Уставот на Република Македонија, во својот член 9 содржи општа клаузула за еднаквост која предвидува дека „[г]раѓаните на Република Македонија се еднакви во слободите и правата независно од полот, расата, бојата на кожата, националното и социјалното потекло, политичкото и верското уверување, имотната и општествената положба. Граѓаните пред Уставот и законите се еднакви“. Евидентно е непостоењето на попреченоста како дискриминаторски основ во оваа клаузула, но согласно член 8 од Уставот како и со ратификувањето на КПЛП и со судската пракса на Европскиот суд за човекови права по принципот *pacta sunt servanda*, се применува и на лицата со попреченост. Дополнително, покрај бројните критики на член 9, долги години Уставниот суд ја толкувал оваа клаузула доста рестриктивно, што јасно се покажува во прогласувањето за ненадлежен во скоро сите случаи на наводна дискриминација и неговото мериторно неодлучување.¹³ Имено, граѓаните согласно член 110 став 3 од Уставот имаат право пред Уставниот суд да поднесат барање за заштита на човековите права и слободи што се

¹³ За повеќе информации за случаите види: *Осврт на работата на Уставниот суд на Република Македонија од 1 јануари 2011 до 31 декември 2011 година*, Скопје, февруари 2012 година, стр.7-12 и стр.32-34, *Преглед на работата на Уставниот суд на Република Македонија за 2013 година*, Скопје, март 2014 година, стр.32-34, <<http://www.ustavensud.mk/domino/WEBSUD.nsf>> Пристапено на: 19.10.2014.

однесуваат на *inter alia* забраната за дискриминација. Оваа одредба е операционализирана со Деловникот на Уставниот суд, член 51 кој предвидува дека „[с]екој граѓанин што смета дека со поединечен акт или дејство му е повредено право или слобода утврдени со член 110 став 3 од Уставот на РМ, може да бара заштита од Уставниот суд во рок од два месеца од денот на доставување на конечен или правосилен поединечен правен акт“. Илустративно, во 2011 година од вкупно 361 нови предмети поднесени пред Уставниот суд, 23 предмети се однесувале на заштита на слободите и правата утврдени со член 110, од кои решил 23 а пренел 4 за во 2012 година. Во 3 предмети Судот одлучил со одлука за одбивање на барањето, 1 бил завршен по административен пат, и во 19 предмети Судот одлучил со решение за отфрлање на барањето.

Дополнително, Уставот на Република Македонија лицата со попреченост ги нарекува инвалидни лица (член 35 став 3), термин кој според современото гледање на попреченоста од аспект на социјалниот модел е застарен и треба да се напушти. Сепак, иако оваа категорија е уставна сепак потребно е да се изврши редефинирање на одредбите во Уставот кои се однесуваат на ова група на лица согласно актуелните гледишта на попреченоста од аспект на социјалниот модел. Ова редефинирање треба да опфаќа како термиолошка така и суштинска измена. Затоа што, зад определената терминологија се отсликува гледиштето на општеството и неговата релација со лицата со попреченост.

Затоа, националното законодавство започна изрично да ја забранува дискриминацијата воопшто, вклучително и врз основ на попреченост со донесувањето на неколкуте закони, посебно значајни оние во областа на работните односи¹⁴, а кој кулминираше во 2010 година со донесувањето на Законот за спречување и заштита од дискриминација.

¹⁴ Закон за работни односи, Сл.в.бр. 62/05, 106/08, 161/08, 114/09, 130/09, 50/10, 52/10, 124/10, 47/11, 11/12, 39/12, 13/13, 25/13, 170/13, 187/13, [Пречис-тен текст: 34/14]; Одлуки на У.Суд: 21.12.2005; 22.12.2005; 29.03.2006; 10.05.2006 ; 24.01.2007; 04.04.2007; 06.06.2007; 13.05.2009; 13.01.2010; 14.04.2010; 22.09.2010.

Имено, членот 6 од Законот за работни односи изрично ја забранува дискриминацијата воопшто, вклучително и врз основа на *инвалидност* извршени од страна на физички и правни лица како во јавниот така и во приватниот сектор. Истиот ги забранува сите форми на дискриминација, вклучително директната дискриминација (член 7 став 2), индиректната дискриминација (член 7 став 3) и вознемирувањето (член 9 и 9-а) на кандидатот за вработување и на работникот. Дискриминацијата е забранета во однос на условите за пристап до одредено вработување, самовработување или професија, вклучувајќи ги и критериумите за избор на кандидатите за вработување; напредувањето во работата; пристапот до сите видови и нивоа на професионални советувања, обуки, напредни професионални обуки и дообуки, вклучувајќи и практично работно искуство; условите за вработување и работа, вклучувајќи плата и други надоместоци и отказ од работа; зачленувањето и учеството во активностите на синдикатите и организациите на работодавците или други организации чии членови се занимаваат со одредена професија, како и погодностите кои произлегуваат од тоа членување (член 7 став 4). Критика е што Законот не ја предвидува инструкцијата за дискриминација а не ги забранува изрично ниту дискриминациските огласи или изјави по основа на попреченост. Имено, Законот во својот член 24 став 1 ги забранува изрично дискриминациските огласи или изјави само врз основа на полот. Ова во иднина треба да се измени и усогласи со меѓународните стандарди.

Интересен за разгледување е и член 25 од Законот за работни односи во која се наведува дека при склучување на договор за вработување кандидатот не е должен да достави доказ за здравствената способност. Овие одредби во целост ги задоволуваат станадардите за заштита од дискриминација на лицата со попреченост, меѓутоа истите се дерогираат ако се земат предвид одредбите, на пример, од Законот за административни службеници (кој се однесува на вработувањето во јавниот сектор) каде се предвидува *општата здравствена способност за работното место* како еден од условите за вработување (член 31 став 1 точка 4). Вака поставена оваа одредба, иако навидум неутрална,

сепак, има диспропорционален негативен ефект за лицата со попреченост. Затоа, треба да се направи разграничување на здравствената состојба и способност од работната состојба и способност кај лицата со попреченост, и истите да не се изедначуваат.¹⁵

Од друга страна и Законот за спречување и заштита од дискриминација во својот член 3 ја наведува експлицитно *менталната и телесна попреченост* како дискриминаторски основ, дополнувајќи ја со фразата *или која била друга основа*. Член 12 од законот ја предвидува и повеќекратната дискриминација, односно дискриминацијата направена врз определено лице истовремено по повеќе дискриминаторски основи. Во него изрично се забранети сите форми на дискриминација, вклучително директната, индиректната, вознемирувањето, соодветното приспособување, како и инструкцијата за дискриминација извршени од страна на физички и правни лица како во јавниот така и во приватниот сектор, во областа на вработувањето и работните односи, образованието, пристапот до добра и услуги, домување, здравство, социјална заштита, управа, правосудство, наука, спорт, членување и дејствување во синдикални организации, политички партии и граѓански организации и друга област, соодветно. Исто така, постои посебен член кој се однесува на дискриминацијата на лица со ментална и телесна попреченост во кој се наведува дека „[п]од дискриминација на лица со ментална и телесна попреченост се подразбира намерно оневозможување или отежнат пристап до здравствена заштита, односно ускратување на правата на здравствена заштита, редовен медицински третман и лекови, рехабилитациони средства и мерки во согласност со нивните потреби, ускратување на правото на брак и создавање на семејство и други права од областа на бракот и семејните односи, ускратување на правото на образование, на работа и правата од работниот однос“. Оваа одредба иако добра поради истакнувањето на лицата со попреченост како посебно ранлива група во општеството, сепак е лимитирана

¹⁵ Види: Жанета Попоска, *Вработување на лицата со хендикеп во Република Македонија (правна анализа)*, Полио плус, Скопје, 2013 година, стр.23-24.

во материјалниот опфат на заштита на економско-социјалните права. Се препорачува проширување на опфатот на овој член.

Во членовите 13-15 предвидени се исклучоците од дискриминацијата, а за лицата со ментална и телесна попреченост се однесуваат следниве, и тоа: ниту едно дејство нема да се смета за дискриминација ако преставува мерка која е предвидено со закон а со цел поттикнување на вработувањето (член 15 став 1 точка 2); при предвидувањето на суштествениот и одлучувачки услов за вработување (член 14 став 1 точка 2); при посебните случаи на преземање на афирмативни мерки (член 13 и член 14 став 1 точка 6); при постоење на различен третман на лицата со попреченост во остварувањето на обука и добивањето на образование со цел задоволување на посебните образовни потреби а поради изедначување на шансите (член 15 став 1 точка 3); и при вршењето на посебната заштита предвидена со закон за *inter alia* лицата со ментална и телесна попреченост (член 15 став 1 точка 7).

Иако солидно поставено, сепак во националното законодавство сеуште е доминантна формалната еднаквост, наместо материјалната еднаквост. Имено, Законот за спречување и заштита од дискриминација во членот 1 предвидува „спречување и заштита од дискриминација во остварувањето на правата загарантирани со Уставот на Република Македонија, закон и ратификувани меѓународни договори“. Предметот на законот е доста тесно поставен и тоа само во рамки на формалната еднаквост. Ваквото поставување не е во согласност ниту со другите одредби содржани во законот (одредби со кои се промовира материјалната еднаквост), ниту со стратешките документи и пристапот кон еднаквоста и недискриминација во Македонија, а ниту со модерните трендови во антидискриминациското право. Потребно е да се прошири предметот на законот со „промовирање, заштита и унапредување на принципот на еднаквост“ за да ја опфати и материјалната еднаквост.

Во насока на подобрување на статусот на лицата со попреченост и нивно интегрирање во општествените текови во 2010 година Владата ја усвои ревидираната Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со

инвалидност 2010-2018. Националната стратегија претставува план со многубројни активности што произлегуваат од начелата на Конвенцијата за правата на лицата со попреченост, со цел „унапредување на положбата на лицата со инвалидност до позиција на рамноправни граѓани кои ги уживаат сите права и одговорности“.¹⁶ Истата опфаќа седумнаесет посебни целини на дејствување.

Од друга страна, Националната стратегија за еднаквост и недискриминација 2012-2015 заедно со Оперативниот план за недискриминација врз основ на ментална и телесна попреченост 2012-2013¹⁷ се клучни документи кои го разгледуваат прашањето на заштита од дискриминација врз основ на попреченост од аспект на политики. Националната стратегија за еднаквост и недискриминација цели кон подобрување на статусот на најранливите категории на граѓани во општеството, вклучително и лицата со попреченост, и кон обезбедување на континуиран развој во остварувањето на еднаквоста и недискриминацијата. Имено, Националната стратегија и Оперативниот план за недискриминација врз основ на ментална и телесна попреченост разработуваат четири одделни специфични стратешки цели кои се однесуваат на: 1) Унапредување на можностите за вработување и работа на лицата со ментална и телесна попреченост на еднаква основа со другите; 2) Обезбедување на образование на лицата со ментална и телесна попреченост на еднаква основа со другите; 3) Обезбедување на пристапност и достапност на лицата со ментална и телесна попреченост во областа на транспортот и врските; и 4) Обезбедување на приста до добра услуги за лицата со ментална и телесна попреченост на еднаква основа со другите. Во овие два документи донекаде се споменува материјалната еднаквост ставајќи акцент на *inter alia* воведување на афирмативни мерки за вработување на

¹⁶ Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност, МТСП, Скопје, 2010 година, стр.15.

¹⁷ Оперативен план за имплементација на Националната стратегија за еднаквост и недискриминација по основ на етничка припадност, возраст, ментална и телесна попреченост и пол 2012-2015, МТСП, Скопје, јануари 2013 година, <<http://www.mtsp.gov.mk/?ItemID=BD66FCC3A7FBCB47AB9150CBFCD2C96>> Пристапено на: 20.10.2014.

лицата со попреченост како активни мерки за вработување како што се квоти, „систем на празна столица“ и слично.¹⁸

Сепак и покрај постоечкото законодавство и политики, истражувањата покажуваат дека дискриминацијата врз основ на ментална и телесна попреченост е широко распространет феномен во државата. Имено, 22,2% од македонската возрасна популација смета дека биле жртва на дискриминација или вознемирување во изминатите 12 месеци. Перцепцијата за дискриминацијата врз основ на ментална и телесна попреченост е доста висока, односно 42% од испитаните лица сметаат дека дискриминацијата врз основ на попреченост е честа појава во нашето општество. Овој вид на дискриминација почесто го забележуваат жените (44%) отколку мажите (40%) и етничките Албанци (51%) отколку етничките Македонци (39%). Кога на ова ќе се додаде и фактот дека вкупно 41,2% од испитаниците не си ги знаат своите права во случај да се жртва на дискриминација, се добива една доста загрижувачка ситуација.¹⁹

До слични резултати е дојдено и во едно друго истражување каде перцепцијата за дискриминацијата врз основ на ментална и телесна попреченост е доста висока, односно 48,8% од анкетираните лица сметаат дека дискриминацијата врз основ на ментална попреченост и 49,5% врз основ на телесна попреченост е честа појава во нашето општество. Загрижува фактот што 23,6% од испитаниците би се чувствувале непријатно во друштво на лица со ментална попреченост, што најчесто се заснова на предрасудите и стереотипите за непресметливост кои ја следат оваа група на лица, и кој преставува сериозен поттик за идна дискриминација спрема нив. Дополнително, 29,9% од испитаниците не би гласале за кандидат за пратеник или друг функционер кој е лице со

¹⁸ Оперативниот план за недискриминација врз основ на ментална и телесна попреченост 2012-2013, МТСП, Скопје, 2012 година, стр.20-24, <<http://www.mtsp.gov.mk/dokumenti.nsp>> Пристапено на: 20.10.2014.

¹⁹ Види: Миша Поповиќ, и Јасмина Михаиловска, *Барометар на еднакви можности*, Македонски центар за меѓународна соработка, Скопје, 2013 година, стр.12-29, <<http://www.mcms.mk/mk/za-nasata-rabota/istrazuvana-i-publikacii/istrazuvana/1542-barometar-za-ednakvi-moznosti.html>> Пристапено на: 20.10.2014.

физичка попреченост, што е уште една отслика на закоренетите стереотипи за лицата со попреченост како индивидуи за кои семејството и општеството треба да се грижи, а не лица кои можат да носат одлуки самите за себе, па и за другите.²⁰ Меѓутоа, овие истражувања се засноваат на перцепцијата на граѓаните и не можат фактички да се аргументираат. Сепак, се значаен индикатор за моменталната состојба во која се наоѓаат овие лица.

Сепак би заклучиле дека, заштитата од дискриминација врз основ на попреченост пробува полека но сигурно да го заземе своето место во македонското општество, иако се уште тоа не е постигнато²¹. За жал немањето на доволно судска и квази-судска пракса²² е значителна пречка во објаснувањето на примената на горе наведените правни институти. Имено, согласно националното законодавство постојат два квази-судски заштитни механизми на кои граѓаните можат да им се обратат при повреда на своите права поради дискриминација, и тоа: Комисијата за заштита од дискриминација и Народниот правобранител. Според член 2 од Законот за Народен правобранител²³, тој е задолжен *inter alia* да го штити начелото на недискриминација. Во 2011 година, од вкупниот број претставки од граѓаните поднесени до Народниот правобранител само 0,99% се однесуваат на случаи на дискриминација, од кои ниту

²⁰ Види: Емилија Симоска, Наташа Габер, Анета Јовевска, Петар Атанасов, и Климе Бабунски, *Истражувачки проект: Колку е инклузивно македонското општество*, Фондација Институт отворено општество - Македонија, 2008 година, <<http://www.soros.org.mk>> Пристапено на: 21.10.2014.

²¹ За ова јасно потврдува и поддршката на првата успешна граѓанска иницијатива во 2005 година, во која се собрани вкупно 18.968 потписи од граѓани за поддршка на иницијативата за донесување на Закон за заштита на правата и достоинството на лицата со попреченост, закон кој согласно член 71 од Уставот иако влезе во собраниска процедура и се потврди потребата од неговото донесување на пленарната седница одржана на 6 март 2006 година, сепак се уште не е донесен.

²² За повеќе информации види: *Годишен извештај на Народниот правобранител за 2011, 2012 и 2013 година*, <<http://www.ombudsman.mk>> Пристапено на: 19.10.2014. Исто така види: *Годишен извештај на Комисијата за заштита од дискриминација за 2011, 2012 и 2013 година*, <<http://www.kzd.mk>> Пристапено на: 19.10.2014.

²³ Закон за народниот правобранител, Сл.в. бр.60/03, 114/09.

еден не се однесува на наводна дискриминација врз основ на попреченост, во 2012 година тој процент изнесува 0,74%, а во 2013 година тој процент незначително се зголемува и изнесува 1,35%. Од друга страна, Комисијата за заштита од дискриминација во 2011 година има примено вкупно 63 случаи, од кои само 6 или изразено процентуално 9,52% се однесуваат на наводна дискриминација врз основ на попреченост, во 2012 година од вкупно 76 случаи, 8 или изразено процентуално 10,53% се однесуваат на наводна дискриминација по основа на попреченост, и во 2013 случаи од вкупно 84, 6 или изразено процентуално 7,15% се однесуваат на наводна дискриминација по основа на попреченост.²⁴

3.1. Разумно прилагодување

Иако, разумното прилагодување е многу важно за лицата со попреченост, сепак како правен институт не е експлицитно опфатен во Законот за работни односи, кое се забележува како голема критика на овој закон. Истото се надминува во Законот за спречување и заштита од дискриминацијата, каде разумното прилагодување се дефинира во член 5 став 1 точка 12 а необезбедувањето на разумното прилагодување се смета за дискриминација согласно член 8 став 2. Имено, Законот предвидува дека, „[п]рилагодувањето на инфраструктурата и сервисите е преземање соодветни мерки потребни во одреден случај за да му се овозможи на лицето со ментална и телесна попреченост да има пристап, да учествува и да напредува во работниот процес, освен ако овие мерки не наметнуваат диспропорционални оптоварувања за работодавачите“. *Водичот за соодветното приспособување*²⁵ од 2014 година упатува критика на оваа одредба, затоа што е ограничувачка, односно се однесува само на прилагодувањето на инфраструктурата и сервисите. Понатаму,

²⁴ Види: Жанета Попоска, Беким Кадриу, Елена Грозданова, Рецепали Чупи, Елена Кочоска, *Анализата на дискриминациските практики во областа на образованието*, ОБСЕ и МТСП, Скопје, 2014 година, стр.109-112.

²⁵ Види: Жанета Попоска, Звонко Шаврески, и Наташа Амдију, *Водич за соодветно приспособување*, ОБСЕ и КЗД, Скопје, 2014 година.

Законот не го дефинира терминот „соодветни мерки“ за лицата со попреченост, не прави разлика помеѓу важните и основните функции на работното место, и оние маргинални и небитни функции, што е значителен недостаток на оваа одредба, и прашањето за несразмерен товар националното законодавство не го анализира и не го обусловува со големината и статусот на правното лице, финансиските трошоци, обемот и финансиските извори на работодавецот, како и можноста да се добијат средства од јавни извори или каква било друга помош.²⁶ Тоа што е прогресивно во членот 8 став 2 и е целосно во согласност со КПЛП е што неоправданото отсуството на разумно прилагодување се смета за форма на дискриминација.

Создавањето на можности за вработување на лицата со попреченост неминовно опфаќа и обезбедување на разумно прилагодување за оваа група на лица во процесот на интервјуирање при вработување, како и на работното место. Затоа со член 7 став 2 од Законот за вработување на инвалидни лица се предвидува разумното прилагодување за лицата со попреченост наведувајќи дека, „[п]ри вработување на инвалидно лице, работодавецот е должен да создаде соодветни услови за работење и адаптација на работното место во зависност од работното место, видот и степеност на образованието и видот и степеност на инвалидноста на инвалидното лице кое се вработува“. Законодавецот не ја објаснува подетално оваа норма, притоа не наведувајќи какви се тие услови кои треба да ги создаде работодавецот. На пример: дали тие би опфаќале прилагодување на процесот на интервјуирање при вработувањето, прилагодување на работното време и практики, па сè до обезбедување на професионален вокациски тренер. Непрецизирајќи ја одредбата, законодавецот оставил преку судската пракса да се постават границите на овој правен институт.

Дополнително, законодавецот не објаснува подетално ниту каква адаптација на работното место треба да изврши, меѓутоа тоа е прецизирано со Правилник за критериумите и начинот на доделување на неповратни средства од

²⁶ *Ibid*, стр. 40-43.

посебниот фонд за подобрување на условите за вработување и работење на инвалидни лица²⁷. Имено, според член 7 став 2 од овој Правилник се наведува дека адаптацијата опфаќа прилагодување како на работните и помошните простори и така и на опремата, средствата за работа, уредите и другите технички средства за работа. Добро е што покрај обврската за разумно прилагодување истиот предвидел и финансиски средства кои се обезбедуваат од посебен фонд за подобрување на условите за вработување и работење на лицата со попреченост (член 8 и член 20). Меѓутоа, загрижува фактот што овие средства кои се содржат во посебниот фонд постојано се намалуваат, притоа создавајќи недостаток од средства за вработување и разумно прилагодување за лицата со попреченост. Имено, во периодот од 2000-2014 година овој закон е изменет 8 пати, притоа намалувајќи ги средствата во посебниот фонд од иницијалните 15% до 5% од вкупно остварените средства од постојниот придонес за вработување. И за крај, тоа што јасно го предвидува законодавецот е ограничената можност за употреба на овој правен институт, односно лимитирање на персоналниот опфат на заштита. Имено, за да може едно лице да побара разумно прилагодување истото треба да биде вработено во приватниот сектор и да му биде признато постоењето на попреченост согласно законот.

Препораки:

- Да се пристапи кон термиолошка и суштинска измена на одредбите од Уставот кои се однесуваат на лицата со попреченост имајќи го предвид социјалниот модел.
- Вклучување на принципот на еднаквост во Законот за спречување и заштита од дискриминација, не само заштитата од дискриминација.
- Изменување на одредбата од Законот за спречување и заштита од дискриминација која се однесува на дискри-

²⁷ Правилник за критериумите и начинот на доделување на неповратни средства од посебниот фонд за подобрување на условите за вработување и работење на инвалидни лица, Сл.в.бр. 156/2008.

минацијата на лица со ментална и телесна попреченост проширувајќи го нејзиниот материјален опфат на заштита на економско-социјалните права.

- Да се пристапи кон доуредување на одредбата од Законот за спречување и заштита од дискриминација која се однесува на разумното прилагодување зголемувајќи го персоналниот опфат на заштита, односно за да може едно лице да побара разумно прилагодување истото не треба да биде обусловено да биде вработено во приватниот сектор и да му биде признато постоењето на попреченост согласно законот.
- Да се измени и усогласи Законот за работни односи со меѓународните стандарди преку предвидување на инструкцијата за дискриминација, изрично забранување на дискриминациските огласи или изјави по основа на попреченост, како и воведување на одредба која ќе предвидува разумно прилагодување за лицата со попреченост.
- Да се направи разграничување на здравствената состојба и способност од работната состојба и способност кај лицата со попреченост, и истите да не се изедначуваат.
- Да се обезбедат финансиски средства за доследно спроведување на националните политики а посебно Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност 2010-2018 како и Националната стратегија за еднаквост и недискриминација по основ на етничка припадност, возраст, ментална и телесна попреченост и пол 2012-2015, кои целат кон создавање на еднакви можности за лицата со попреченост.

II. ПРИСТАПНОСТ

1. Физичка средина

Во македонското законодавство, пристапноста и достапноста во физичката средина е регулирано со повеќе закони.

Законот за градење²⁸ го регулира правото за физичка пристапност и достапност до јавните објекти и јавни површини. Член 11 став 1 упатува на тоа дека: „[г]радба за јавни и деловни намени и градби со намена домување во станбени згради, како и градби со станбено-деловна намена мора да биде проектирана и изградена така што на лицата со инвалидност ќе им се овозможи непречен пристап, движење, престој и работа до и во градбата“. Дополнително со новите измени на Законот за градење²⁹, член 11 став 3 го дорегулира и прашањето за пристапност и достапност на јавните површини со проектирање и поставување на пешачки патеки за движење на лица со телесна попреченост и лица со оштетен вид. Во законот е поставен и временски рок предвидувајќи дека сите изградените објекти со јавна и деловна намена треба да бидат пристапни до 2015 година (член 170).

Сепак во член 10 се предвидени и некои отстапувања при реконструкција или адаптација на градбите од културното наследство со цел да се овозможи непречен пристап, движење и престој и работа за лицата со попреченост после *de facto*

²⁸ Законот за градење, Сл.в.бр. 130/09, 124/10, 18/11, 36/11, 54/11, 13/12, 144/12, 25/13, 79/13.

²⁹ Закон за изменување и дополнување на законот за градење, Сл.в.бр. 115/14.

добивање на позитивно мислење од страна на Министерството за труд и социјална политика и на прибавена согласност од органот на државната управа надлежен за вршење на работите од областа на културата. Вака дефинираната одредба е дискутабилна затоа што потребно е обезбедување на правото за пристапност и достапност, кое во никој случај не треба да се темели на барање на дозвола. Од друга страна, Законот за просторно и урбанистичко планирање³⁰, во дел само го надополнува Законот за градење. Имено, законот како основно начело го поставува: „[н]админување на урбаните бариери на лицата со инвалидитет“ во процесот на планирање и уредување на просторот (член 4 став 2). Паралелно во член 5 став 14 е дадена дефиниција за бариерите, наведувајќи дека: „[б]ариери се создадени градежни пречки во градовите и другите населени места, кои оневозможуваат непречено движење на хендикепирани лица“. Се забележува недостаток на воедначена терминологија кога се зборува за лицата со попреченост, кое е потребно да се надмине во иднина.

Како што се објасни и погоре, Законот за спречување и заштита од дискриминација ги забранува сите форми на дискриминација извршени од страна на физички и правни лица како во јавниот така и во приватниот сектор. За лицата со ментална и телесна попреченост посебно е важен член 5 став 1 точка 12, и член 8 став 2.

На локално ниво, урбанистичкото планирање и издавање на одобренија за градење е регулирано со член 22 став 1 од Законот за локална самоуправа³¹, во кој, за жал, не се предвидени принципот на недискриминација и принципот на пристапност. Дополнително, на локално ниво се појавуваат проблеми околу надлежностите при спроведувањето на одредбите на Законот за градење, како и различното толкување на член 11 на Законот за градење, објаснет погоре³².

³⁰ Закон за просторно и урбанистичко планирање, Сл.в.бр. 51/05, 137/07, 91/09, 124/10, 18/11, 53/11, 144/12, 55/13.

³¹ Закон за локална самоуправа, Сл.в.бр 5/02.

³² Види: Хендикеп – сложувалка што недостасува, Извештај за состојбата на лицата со хендикеп, Полио плус, 2012 година, стр.77, <www.polioplus.org.mk> Пристапено на: 21.10.2014 страна

И покрај постоечкото законодавство и политики, истражувањата покажуваат дека сепак граѓаните со попреченост, се чувствуваат ограничени во можноста да се движат низ градските улици (61%), во пристапот до и во јавните објекти (52%), тоалетите (65%) и услугите (74%)³³. Според Збирниот извештај од фокус групите и интервјуата на Фондацијата институт отворено општество - Македонија³⁴, пристапноста на институциите е наведена како една од пречките во остварувањето на правата кај граѓаните со попреченост.

Во законот за угостителска дејност³⁵ се пропишани условите и начините за вршењето на угостителската дејност, под која се подразбира давање на угостителски услуги за сместување и угостителски услуги за храна. За жал, лицата со попреченост, како и начелото на недискриминација и еднаквост не се опфатени во Законот.

Кога станува збор за пристапноста потребен да се спомене е и Правилникот за начинот на обезбедување на непречен пристап, движење, престој и работа на лицата со инвалидност до и во градбите³⁶. Во член 5 став 1 се пропишани минимум стандардите за начинот на обезбедување на непречен пристап, движење, престој и работа на лицата со попреченост до и во градбите за јавна, деловна, станбена и станбено-деловна намена. Во член 4 став 1 е дадена дефиниција за лицата со попреченост, заснована врз медицинскиот модел, каде што „[л]ице со инвалидност е лице со интелектуална и физичка попреченост без разлика на возраста, односно лице со телесни оштетувања кое користи одредени помагала, слепо лице и лице со намален вид, глуво

³³ Види: *Пристапност*, Полио плус, стр.68, <www.polioplus.org.mk> Пристапено на: 21.10.2014 страна

³⁴ Види: Емилија Симоска, Наташа Габер, Анета Јовевска, Петар Атанасов, и Климе Бабунски, *Истражувачки проект: Колку е инклузивно македонското општество*, Фондација Институт отворено општество - Македонија, 2008 година, стр.137, <<http://www.soros.org.mk>> Пристапено на: 21.10.2014.

³⁵ Закон за угостителска дејност, Сл.в.бр.62/04.

³⁶ Правилник за начинот на обезбедување на непречен пристап, движење, престој и работа на лицата со инвалидност до и во градбите, <http://www.mtc.gov.mk/new_site/images/storija_doc/115/pravilnici/25-2010.pdf> Пристапено на: 21.10.2014.

лице и лице со оштетен слух, лице со ментална ретардација, лице со пречки во гласот, говорот и јазикот, аутистички лица, хроничноболни лица и лица со повеќе видови на пречки“.

Со Правилникот се опфатени сите објекти за јавна и деловна намена согласно член 5 став 2. Дополнително, со Правилникот за стандарди и нормативи за урбанистичко планирање³⁷ се пропишани и минимум стандардите и нормативите кои се применуваат при изработување, донесување и спроведување на урбанистичките планови. Во член 49 став д алинеја д3 точка 2 е уредено правото за паркинг места во кој се вели: „[д] имензионирањето на групните паркиралишта во градежните парцели и градбите се врши на тој начин што на вкупниот број на паркинг места се планираат 3% паркинг места за инвалиди. На паркиралишта со помалку од 20 места се предвидува минимум едно паркинг место за инвалиди. Паркинг местото за инвалиди е со минимални димензии и се лоцира и видно се обележува најблиску до влезот на градбата и до пешачката површина“.

Што се однесува до политиките, Националната стратегија за еднаквост и недискриминација 2012-2015, заедно со Оперативниот план за недискриминација врз основ на ментална и телесна попреченост 2012-2013 врз основ на конкретниот разработуваат четири специфични стратешки цели, меѓу кои четвртата се однесува на обезбедување на пристап до добра услуги за лицата со ментална и телесна попреченост на еднаква основа со другите. Во неа се предвидени и низа на активности кои треба да водат кон остварувањето на еднаквоста и недискриминацијата.

Дополнително, Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност 2010-2018, опфаќа седумнаесет посебни целини на дејствување меѓу кои и областа на достапност на услуги и помагала. Предвидени мерки за постигнување на оваа цел се: да се воспостави опкружување пристапно за лицата со попреченост со примената на начелата

³⁷ Правилник за стандарди и нормативи за урбанистичко планирање, <http://mtc.gov.mk/new_site/images/storija_doc/1353/Pravilnik%20za%20standardi%20i%20normativi%20za%20urb.planiranje%5B1%5D.pdf>

Пристапено на: 21.10.2014.

на универзалниот дизајн избегнувајќи на тој начин создавање на нови пречки (8.1); и да се развијат едукациски програми врзани со примената на универзалниот дизајн (8.3).

Во Правилникот за категоризација на објектите за вршење на угостителска дејност³⁸, како критериум за добивање и класификација на угостителските објекти е: „[o] безбедувањето на соба за инвалиди (обврска само за новите објекти кои се градат)“. Овој критериум се однесува за сите објекти од 1 до 5 ѕвезди и тоа: „[o]бјектите со капацитет до 50 соби треба да имаат најмалку една соба за инвалиди“ (19.1) и „[n]а секои понатамошни 30 соби најмалку една соба за инвалиди“ (19.2). Во Правилникот како критериум не се предвидени и останатите елементи за непречен престој и користење на угостителските услуги за лицата со попреченост. Според податоци за пристапни објекти во мапата „Пристапно Скопје“³⁹ од 12 посетени хотели, само 8 хотели имаат пристапни скалишта, 4 хотели имаат обезбедено лифт и тоалет, додека само 2 хотели имаат обележано паркинг место за граѓаните со попреченост.

Треба да се спомене и Упатство 6 - Упатството за развивачи на стандарди⁴⁰, кое се однесува на потребите на постарите лица и лицата со попреченост донесено од страна на Институт за стандардизација на Република Македонија. Ова упатство се однесува на производите, услугите и средините кои се среќаваат во секојдневниот живот и кои се наменети за пазарот на потрошувачи и работното место. Но поради тоа што ова е само упатство, потребно е истото со одредено доуредување во поглед на новите стандарди за пристапност и

³⁸ Правилник за изменување на правилникот за услови за категоризација на објектите за вршење на угостителска дејност, Сл.в.бр. 62/04, 89/08, 115/10, 53/11.

³⁹ *Пристапно Скопје*, мапа на пристапни објекти во Град Скопје, Полио Плус, 2006 година, стр.78.

⁴⁰ Институт за стандардизација на Република Македонија - CEN/CENELEC Упатство 6 - Упатства за развивачи на стандарди кои се однесуваат на потребите на постарите лица и лицата со инвалидитети <http://www.isrm.gov.mk/images/upload/Direktivi%20i%20pravilnici/3.cen_cenelec_guide_6_mk1.pdf> Пристапено на: 23.10.2014.

достапност за лицата со попреченост да стане и ообврзувачко за сите општествени чинители.

Иако, законската рамка и донесените политики во оваа област се доста јасни, проблемот се појавува во нејзиното соодветно спроведување во пракса. Само илустративно, според наодите на Народниот правобранител во 2013 година, во делот на пристапноста на полициските станици е констатирано дека „[в]о поголемиот дел на посетени полициски станици не постои пристапна рампа за лица со посебни потреби на влезот од полициските станици“⁴¹. Дополнително, во 2014 Комисијата за заштита од дискриминација постапила и утврдила дискриминација во делот на пристапноста врз основ на ментална и телесна попреченост⁴².

Во пракса при обезбедувањето на пристапност и достапност на објектите, иако постои законска обврска, повеќето јавни и деловни субјекти постапуваат индивидуално. Илустративен пример е случајот на Мрежата за недискриминација⁴³ која во 2013 година поднела претставка до сите банки за необезбедување на непречени пристап за лицата со попреченост, со акцент на лицата со оштетен вид. На оваа иницијатива само една банка покренала иницијатива за преземање на мерки за надминување на бариерите и промена на внатрешните прописи, и тоа само за лицата со оштетен вид.

2. Транспорт

Законот за превоз во патничкиот сообраќај⁴⁴, не обезбедува формална и суштинска еднаквост на граѓаните со попреченост. Наспроти тоа обезбедува бенефиции за

⁴¹ Годишен извештај на Народниот правобранител 2013, стр.20.

⁴² Извештај на Комисијата за заштита од дискриминација, Барање по основ на слободен пристап на информации, 2014 година.

⁴³ Извештај на мрежата за недискриминација, 2013 година.

⁴⁴ Закон за превоз во патниот сообраќај, Сл.в.бр.68/04, 127/06, 114/09, 83/10, 140/10, 17/11, 53/11, Одлука на У.суд: 01.02.2006; 14.05.2008; 10.11.2010.

повластен превоз. Имено „[п]ревозникот и автобуската станица се должни на слепо лице со оштетување на видот над 90% и негов придружник со потврда за членство и возен картон издаден од Сојузот за слепи лица и на инвалидизирано лице со телесна инвалидност од 100% и негов придружник со потврда за членство и возен картон издаден од Сојузот за инвалидизирани лица, да им издадат билет за патување во двата правци (повратен билет) без надомест и во возната книшка да евидентираат дека слепото лице и инвалидизираното лице го искористиле превозот“ (член 33 став 4). Во текот на една календарска година може да им се издадат билети за максимум шест повратни билети за патување во внатрешниот превоз на патници, на трошок на превозникот“ (член 33 став 5). Вака поставената одредба ги става лицата со попреченост во понеповолна положба и го ограничува правото на здружување, што води кон дискриминација во самата група на лица со попреченост. Од друга страна, законодавецот наместо да овозможи на лицата со попреченост да го уживаат правото за превоз/мобилност врз начелото за недискриминација и еднаквост, дава финанска бенефиција со која се опфаќаат само одреден број на лица со попреченост кои пак мора да бидат членови на традиционални организации на лица со попреченост. Потребно е промена на одредбата при следна измена на законот.

Слично законско решение има и во Законот за јавните патишта⁴⁵, каде е предвидена бенефиција за ослободување на плаќање на надомест за јавните патишта од страна на лицата со попреченост. Имено, во член 65 став 1 се вели дека „[о]д плаќање на надоместок за употреба на јавните патишта (патна такса) се ослободуваат возилата на: лица заболени од дистрофија, мултиплекс склероза, церебрална парализа, параплегија, хемиплегија, квадриплемија, детска парализа (полиомиелитис), слепите лица со оштетување на видот над 90%, лица на дијализа и лица со ампутација на рака или нога со признато телесно оштетување од 80% утврдено со акт на надлежната комисија во Фондот на пензиското и инвалидското осигурување на Македонија“. Во член 65-а, законодавецот ги

⁴⁵ Закон за јавните патишта, Сл.в.бр.84/08, 52/09, 114/09, 124/10, 23/11, 53/11, Одлука на У.суд: 10.03.2010.

одредува техничките прописи за тоа кој треба да управува со возилото, каде што во став 1 вели: „[в]озилото што е направено со него да управува лице чии екстремитети суштествени за управување со возилото се оштетени, на барање на тоа лице може да биде обележано со посебен знак“. Понатаму, во став 2 од овој член се вели дека: „[п]осебниот знак од ставот (1) на овој член го изработуваат и издаваат техничките станици овластени за регистрација на моторни возила“ а неговата форма и содржина (став 3) се пропишани од страна на Министерот за транспорт и врски. Поради недостиг на дефинирана форма и содржина, техничките станици овластени за регистрација на возилата, не го издаваат посебниот знак. Член 66 став 2 укажува дека: „[о]д плаќање на патарина се ослободуваат возилата на лица заболени од дистрофија, мултиплекс склероза, церебрална парализа, параплегија, хемиплегија, квадриплемија, детска парализа (полиомиелитис), слепите лица со оштетување на видот над 90%, лица на дијализа и лица со ампутација на рака или нога со признато телесно оштетување од 80% утврдено со акт на надлежната комисија во Фондот на пензиското и инвалидското осигурување на Македонија. Додека став 3 вели дека: „[в]озилата на лицата од ставот (2) на овој член треба да има членски книшки издадени од надлежните здруженија, потпишани и заверени од страна на Јавното претпријатие, со која се потврдува нивното ослободување од плаќање патарина“.

Недостатокот на одредбата е предвидувањето на надлежни здруженија. Во пракса лицата со попреченост им се бараат членски книшки од Националниот совет на инвалидски организации, што повторно води кон дискриминација на лицата со попреченост и ограничување на правото на здружување. Законодавецот во надминување на оваа состојба треба да воведо нови мерки каде на лицата со попреченост нема да им се бараат членски книшки од здруженија.

Во одредбите од овој закон, принципот за пристапност и достапност не се споменати во условите за добивање на дозвола и лиценца на автобуси, возови или авто такси превозот, со цел исполнување на барем минимум услови

за обезбедување на превоз на патници со попреченост. Се предлага воведување на овие стандарди во иднина.

Во Законот за безбедност во сообраќајот⁴⁶ во член 3 се вели дека: „[...] учесниците во сообраќајот ги развиваат хуманите и етичките односи во сообраќајот, со што придонесуваат за заштита на животот и здравјето на луѓето, особено на децата, старите и изнемоштени лица, лицата со посебни потреби и водат грижа за заштита на животната средина“. Законот посочува дека Советот на општината и Градот Скопје го уредуваат сообраќајот на своето подрачје (член 1) врз основа на претходна согласност од МВР (член 2). Покрај серијата на задачи, во уредувањето на сообраќајот е опфатено и определувањето на површините за паркирање и начинот на паркирање, (член 6 став 3 алинеја 10) како и забраната за паркирање и местата за ограничено паркирање (член 6, став 3 алинеја 10).

Она што се јавува како недостаток при уредувањето на паркинг местата е недефинирањето на тоа што е паркинг место за лица со попреченост, како и недефинирање на содржината и изгледот на посебниот знак кој треба да биде поставен на возилата за лица со попреченост. Имено, законот во член 20 став 2 укажува дека: „[в]озилото што е направено со него да управува лице чии екстремитети суштествени за управување со возилото се оштетени, на барање на тоа лице може да биде обележано со посебен знак, кој го издава овластеното правно лице за вршење технички преглед“. (член 20 став 3). Паралелно законодавецот, не го доуредил и прашањето за користење на возилата од страна на нивните асистенти, како и родителите на малолетните деца со попреченост. Ова остава простор голем дел од лицата со попреченост да не се опфатени со ова решение.

Дополнително, член 20 став 1 од Законот, вели дека „[с]лепите лица, кога самостојно учествуваат во сообраќај, задолжително треба да носат бел стап - како знак за распознавање“. Ваквото дефинирање на лицата со оштетен вид е

⁴⁶ Пречистениот текст на Законот за безбедност на сообраќајот на Министерството за внатрешни работи, <<http://www.mvr.gov.mk>> Пристапено на: 23.10.2014.

ограничувачко, имајќи предвид дека лицата со оштетен вид во собакајот можат да се вклучат и со куче водич.

Во Законот за внатрешна пловидба⁴⁷, во техничките правила не постојат никакви одредби, ни начела за превоз и давање на услуги на лица со попреченост. Слична одредба имаме и во Законот за воздухопловство⁴⁸ во член 7 каде се посочува дека Агенцијата има надлежност да врши заштита на правата на патници, како и обезбедување на правата на лица со попреченост и лицата со намалена подвижност.

Во Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност 2010-2018 како дел од мерките предвидени во областа на превозот е: да се овозможи достапност на превозот за сите лица со инвалидност (8.2)⁴⁹. Од друга страна, Националната стратегија за еднаквост и недискриминација 2012-2015, заедно со Оперативниот план во стратешката цел 3 предвидуваат обезбедување на пристапност и достапност на лицата со ментална и телесна попреченост во областа на транспортот и врските. Дополнително, во ревидираната Национална стратегија за намалување на сиромаштијата и социјалната исклученост во Република Македонија 2010-2020⁵⁰, се опфатени спецификите на одделни целни ранливи групи, меѓу кои и лицата со попреченост. Во стратешката цел 5: Транспорт, Комуникации и Домување, се предвидени мерки кои се однесуваат на лицата со попреченост, а се со цел надминување на нееднаквоста во обезбедувањето на добрата и услугите во транспортот, информациите и домувањето.

Врз основа на член 36 од Законот за локалната самоуправа⁵¹, а во врска со член 10 став 1 точка 8 алинеја 1 од

⁴⁷ Закон за внатрешната пловидба, Сл.в.бр. 55/07, 26/09, 22/10, 23/11, 53/11.

⁴⁸ Закон за воздухопловство, Сл.в.бр. 14/06, 24/07, 103/08, 67/10, 24/12, 80/12, 155/12.

⁴⁹ Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност, МТСП, Скопје, 2010 година, стр.25-26.

⁵⁰ Национална стратегија за намалување на сиромаштијата и социјалната исклученост во Република Македонија (ревидирана 2010-2020), МТСП, Скопје, 2009 година.

⁵¹ Законот за локалната самоуправа, Сл.в.бр. 5/02.

Законот за градот Скопје⁵² и член 11 од Законот за социјална заштита⁵³, Советот на Град Скопје секоја година носи Програма за повластено користење на јавниот градски превоз од страна на лица со посебни потреби⁵⁴. Согласно програмата, точка 3 бесплатна годишна легитимација можат да користат „[и] нвалидни и болни лица на кои инвалидноста односно болеста, име утврдена од надлежен орган и согласно соодветни прописи и тоа: а) инвалидни лица (со оштетен вид кои имаат губиток на видот, најмалку 90%; со оштетен слух кои имаат губиток на слухот, најмалку 90%; со телесно оштетување кои се заболени од дистрофија и сродни мускулни и невромускулни болести, мултиплекс склероза, миастенија гравис, церебрална парализа, детска парализа и ампутација на рака или нога (оштетување на горните или долните екстремитети), одземеност на една страна на телото и имаат телесно оштетување од најмалку 60%; лица со умерена и тешка интелектуална попреченост, лица со комбинирани пречки во развојот доколку редовно посетуваат работно окупациона, логопедска или физикална терапија или се редовно вклучени во организирани спортски активности; лица со лесна интелектуална попреченост доколку редовно посетуваат работно окупациона, логопедска или физикална терапија или се редовно вклучени во организирани спортски активности, до 26 години“. Дополнително, „[б]есплатна годишна легитимација со придружба можат да користат инвалидни лица на кои во наодот и мислењето издадено од надлежен орган е содржана констатацијата дека им е неопходна придружба или помош и нега од друго лице“ (алинеја 3.2).

Вака поставената законска рамка наизглед е доста солидна, со одредени недостатоци во поглед на опфатот на сите граѓани со попреченост, како и постоечките недоречености за техничките услови кои ќе им овозможат на граѓаните со попреченост, непречено користење на транспортот. Паралелно

⁵² Законот за градот Скопје, Сл.в.бр. 55/04, 158/11.

⁵³ Законот за социјална заштита, Сл.в.бр. 79/09, 36/11, 51/11, 166/12, 15/13, 96/13.

⁵⁴ Програма на Град Скопје, за <<http://ipserver.skopje.gov.mk/e-skopje/sluzben%20glasnik%20so%20konverzija.nsf/82aa49069edfbbb780256a22004ba9e0/e69ecd07e217b8a3c1257c2700484027?OpenDocument>> Пристапено на: 21.10.2014.

законодавецот не наложува мерки кон приватните и јавните субјекти за да обезбедат пристапни и достапни превозни средства, туку истиот е оставен на индивидуалниот пристап на секој субјект. Дополнително, законодавецот наместо права обезбедува бенефиции за користење на превозот, кој во значителна мера е непристапен и нема соодветна обука за персоналот кој врши превоз на патници со попреченост. Тоа го покажува и случајот⁵⁵ со патничка од Холандија на која не и била обезбедена количка, а дополнително била разделена од својот персонален асистент.

За неповолниот пристап во транспортот и нетолеранцијата во оваа област сведочат и изјавите⁵⁶ на граѓаните со попреченост, каде е констатирана непристапноста на превозните средства, како и тоа дека „возачите не се толерантни во однос на тоа дека на некои лица со попреченост им е потребно повеќе време за да се качат во јавниот превоз“.

3. Информации и комуникации

Правото на пристап до информации и комуникации е регулирано со Уставот на Република Македонија, во член 16 преку кој се гарантира правото на слободен пристап до информации, слободата на примање и пренесување на информациите.

Постојат повеќе законски одредби кои се однесуваат на правото на пристапноста до информациите и комуникациите

⁵⁵ Види: Звонко Шаврески, Елена Кочоска, Жанета Попоска, Маја Којчева, В. Каранаков, Душко Миновски, Силва Пешиќ, *Хендикеп – сложувалка што недостасува - Извештај за состојбата на лицата со хендикеп во Р. Македонија*, Полио плус, 2012 година, стр.78, <www.polioplus.org.mk> Пристапено на: 19.10.2014.

⁵⁶ Види: Емилија Симоска, Наташа Габер, Анета Јовевска, Патар Атанасов, и Климе Бабунски, *Истражувачки проект: Колку е инклузивно македонското општество*, Фондација Институт отворено општество - Македонија, 2008 година, стр.137, <<http://www.soros.org.mk>> Пристапено на: 21.10.2014.

за граѓаните со попреченост. Имено, со Законот за слободен пристап до информации од јавен карактер⁵⁷ се уредуваат условите, начинот и постапката за остварување на правото на слободен пристап до информациите од јавен карактер. Со овој закон, член 2 став 1, имателите на информации за својата работа се должни да овозможат информираност на јавноста. Став 2 е од исклучителна важност бидејќи предвидува обврска за сите иматели на информации да овозможат информираност на јавноста за својата работа. Сепак, на оваа одредба ѝ недостасува конкретизирање за да може реално да се очекува нејзина доследна примена во практиката. Би било добро во Законот да бидат наведени начините на кои секој имател на информации ќе биде должен да обезбеди информирање на јавноста на пристапен и достапен начин за лицата со попреченост.

Согласно алинеја 3 од членот 3 од овој закон „барател на информација“ може да биде секој граѓанин, секое правно лице, независно дали е од јавниот сектор, приватниот или од невладиниот сектор, без дискриминација по каква било основа. Со цел да се олесни остварувањето на правото на пристап до бараните информации, како и да овозможи негова вистинска реализација, Законот предвидува обврска за секој имател на информации да обезбеди *посебна просторија* во која барателите ќе можат да извршат непосреден увид во бараната информација (член 11). Во оваа одредба недостасува конкретизирање и наведување овие простории да бидат пристапни и достапни за лицата со попреченост, а истовремено не се дефинирани ни начините за комуникација со граѓаните со попреченост, како што не се предвидени ни обуки за лицата назначени за комуникација со лицата со попреченост во јавните институции.

Со донесувањето на Законот за употреба на знаковниот јазик⁵⁸, знаковниот јазик се признава како природен начин на комуникација изедначен со говорната комуникација. Со овој закон, на лицата со оштетен слух им се овозможува право на

⁵⁷ Законот за слободен пристап до информациите од јавен карактер, Сл.в.бр. 6/10.

⁵⁸ Закон за употреба на знаковниот јазикот, Сл.в.бр. 105/09.

употреба на знаковниот јазик како странка или учесник во постапките пред државните органи, органите на локалната самоуправа, правосудните органи, јавните претпријатија, установи, агенции, фондови и други институции и организации (член 4 став 1). Дополнително, [г]лувото и наглувото лице има право на употреба на знаковниот јазик и во други животни потреби по негов избор, ако глувоста претставува пречка при задоволувањето на неговите потреби, но најмногу до 30 часа годишно, со остварување на правото на толкувач (член 4 став 3). Од друга страна решението за правото на употреба на знаковниот јазик согласно член 5 став 1 е оставено на одлука на центарот за социјални работи, што само дополнително ја ограничува употреба на знаковниот јазик.

И покрај постепено на одредбата за изучување на знаковниот јазик преку воведување на наставен предмет во Институтот за дефектологија (член 8) и Училиштето за основно и средно образование во кое се образува глувото и наглувото дете (член 9) како и организирањето на обуки за граѓаните преку Сојузот на глуви (член 10), во пракса постои мал број на јавни и деловни субјекти кои пристапуваат кон негово изучување и практикување на употреба на оваа услуга за граѓаните со оштетен слух. Тоа дополнително ја потврдува и листата на толкувачи на знаковен јазик во Република Македонија⁵⁹ во која се наведени само 12 лица, што укажува на недостигот од толкувачи во државата. Паралелно и во наодите изнесени од страна на Народниот Правобранител во Годишниот извештај за 2013 година⁶⁰ е констатирано дека: „[л]ицата кои се глуви и наглуви се соочуваат со потешкотии во остварување на правата, особено во однос на употребата на знаковниот јазик и се соочуваат со недоволен број на обучени преведувачи и толкувачи на знаковниот јазик“.

За разлика од Законот за употреба на знаковниот јазик, во Република Македонија не постои посебен закон, ниту пак

⁵⁹ Национален Сојуз на глуви на Р. Македонија, <http://www.deafmkd.org.mk/index.php?option=com_content&view=article&id=55&Itemid=80> Пристапено на: 20.10.2014.

⁶⁰ Годишен извештај на Народниот Правобранител 2013, стр.32, <<http://ombudsman.mk/upload/Godisni%20izvestai/GI-2013.pdf>> Пристапено на: 20.10.2014.

дел од закон што би го стимулирал изучувањето на Брајовото писмо, што ќе мора да биде предвидено во иднина.

Во Законот за радио дифузна дејност⁶¹, радио и телевизиските програми се темелат врз неколку принципи, меѓу кои и: еднаквост на слободите и правата независно од полот, расата, националното, етничкото и социјалното потекло, политичкото и верското убедување, имотната и општествената положба на човекот и граѓанинот (член 68 алинеја 3). Во законот попреченоста не е изрично опфатена со оваа клаузула. Дополнително со законот, Македонската радио телевизија (МРТ) е должна: „[д]а развива, планира и емитува програми, информативни емисии и вести наменети за глуви лица, кои ќе бидат преведувани на знаковен јазик“ (член 121 алинеја 7).

Вака поставена оваа одредба е запазена во доста мал обем и не ја отсликува обврската на МРТ да: „[п]ри создавањето и емитувањето на програмите ги почитува професионалните принципи и на различните интереси во општеството да им обезбеди рамноправен пристап, да се залага за слободата и плурализмот на изразување на јавното мислење, како и да спречи каков било облик на расна, верска, национална, етничка и друга нетрпеливост“ (член 122). Повторно и во оваа одредба, попреченоста не е изрично опфатена со оваа клаузула. Истовремено овие програми треба да бидат со подеднаков квалитет како и оние кои се емитуваат и за другите граѓани. Имајќи предвид дека лицата со попреченост треба да бидат информирани за дејствијата од јавниот, политичкиот и економскиот живот во земјата секојдневно, МРТ треба да има обврска поголем дел од програмските шеми бидат преведени на знаковен јазик, а не да бидат ограничени само на една до две емисии во неделата. Дополнително, целата програмска шема на МРТ треба да биде пристапна и достапна за сите лица со попреченост, па и за граѓаните со попреченост од другите етнички заедници, што би водело кон тоа и програмите на останатите канали на МРВ да бидат пристапни и достапни за граѓаните со попреченост на јазиците на заедниците.

Во законот со член 146 став 3 е предвидено и ослободување од плаќање на радиодифузна такса за: „[с]емејно

⁶¹ Законот за радиодифузната дејност, Сл.в.бр.72/13.

домаќинство кое има слепо лице со оштетување на видот од над 90%, глуво лице со оштетување на слухот од над 60 децибели или лице кое е телесен инвалид со над 90% на инвалидност утврдена согласно со прописите на инвалидско осигурување е ослободен од плаќање на радиодифузна такса за станот во кој живее неговото семејно домаќинство“.

Во пракса ситуацијата со пристапот до информации е неповолна. Тоа го потврдуваат и наодите од *Извештајот за медиумите кон лицата со хендикеп за периодот од 2010 – 2011*, каде е констатирано дека медиумските куќи воопшто не се физички пристапни и достапни за лицата со попреченост.⁶²

Пристапот до јавни информации е делумно споменат и во Законот за локална самоуправа. Во член 8 став 2 се предвидува дека: [о]пштината е должна на граѓаните да им овозможи пристап кон основните информации за услугите што им ги обезбедува, на начин утврдени со статутот на општината. И во ова законско решение овозможувањето и прилагодувањето на информациите за сите граѓани во општината е оставено на воља на општината. Дополнително, во самиот закон не постои анти-дискриминациска клаузула и се препорачува ова да се измени при следни дополнувања на законот како и поконкретно да бидат предвидени начините на кои секоја општина ќе биде должна да обезбеди информирање на јавноста на пристапен и достапен начин.

Во Законот за податоците во електронски облик и електронски потпис⁶³, во член 13 став 1 се вели: „[е]лектронскиот потпис со квалификуван сертификат даден во врска со електронски податоци го уредува прашањето на електронскиот потпис кој е изедначен со своерачен потпис и има еднаква важност и сила на доказ, како и своерачниот потпис даден во врска со хартиени документи“. Оваа одредба и покрај тоа што дава дефиниција за електронскиот потпис сепак не е приближена со КПЛП и употребата на факсимилите

⁶² Види: Хендикеп – сложувалка што недостасува, *Извештај за состојбата на лицата со хендикеп во Р. Македонија*, Полио плус, 2012 година, стр.121.

⁶³ Закон за податоците во електронски облик и електронски потпис, Сл.в.бр.34/01, 6/02, 98/08.

како потпис на лицата со оштетен вид. И покрај тоа што во став 1 законодавецот, електронскиот потпис го изедначува со своерачниот потпис, сепак во став 2, се оградува од неговата важност пред нотар или суд, каде што се бара своерачен потпис. Ваквата поставеност на одредбата ги става во понеповолна положба лицата со оштетен вид и нивниот пристап до јавните услуги. Потребно е во следните измени на овој закон, да се вметне одредба за точно дефинирање на факсимилот, кој како електронски потпис ќе биде признаен од страна на државата и ќе се третира како своерачен потпис за лицата со оштетен вид со важност во сите општествени сфери.

Закон за аудио и аудиовизуелни медиумски услуги⁶⁴, нема некои значајни одредби кои се однесуваат на лицата со попреченост. Во член 48 таксативно е наброено што не треба радиодифузерите да објавуваат, односно емитуваат: „[з]абрането е со објавувањето, односно емитувањето на содржини во медиумите да се загрозува националната безбедност, да се поттикнува насилно уривање на уставниот поредок на Република Македонија, да се повикува на воена агресија или на оружен конфликт, да се поттикнува или шири дискриминација, нетрпеливост или омраза врз основа на раса, пол, религија или националност“. Дополнително, за обезбедување на телевизиско или радио емитување покрај условите и обврските пропишани во овој закон со член 62 алинеја 6, радиодифузерот треба да исполнува посебни минимум технички, просторни, финансиски и кадровски услови во зависност од програмскиот формат, пропишани со подзаконски акт донесен од страна на Агенцијата. Агенцијата од друга страна презема активности за да ги поттикне давателите на аудио или аудиовизуелни медиумски услуги, своите услуги постепено да ги направат достапни за лицата со оштетен слух или вид (член 26 став 1).

Тоа што загрижува е дека забраната на дискриминацијата врз основ на попреченост не е изрично пропишана во Законот притоа однесувајќи се на: пристапноста и достапноста на радиодифузерите, емитување на пристапни и достапни информации од различен карактер. Ова треба да се надмине при следна измена на овој закон.

⁶⁴ Закон за аудио и аудиовизуелни медиумски услуги, Сл.в.бр.184/13, 13/14, 44/14.

Согласно Законот за поштенски услуги⁶⁵, во член 4, под поштенски пратки спаѓаат пратки за кореспонденција, пратки за слепи лица, директна пошта, книги, каталози, весници, периодични списанија и пакети кои содржат стока со или без означена вредност. Понатаму во законот, универзалната услуга покрај работите за прием, пренос, сортирање и дистрибуција на поштенски пратки до 2 кг, пакети до 10 кг препорачани пратки и пакети, опфаќа и „[п]рием, пренос, сортирање и дистрибуција на поштенски пратки за слепи лица и за лица со делумно оштетен вид“ (член 29 став 2 алинеја 4).

Во Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност 2010-2018⁶⁶ се предвидени следниве мерки во оваа насока: поддржување на истражување, развој, производство и примена на нови информациско-комуникациски технологии и нивна достапност до лицата со инвалидност (4.2); Развивање на механизми за достапност до информации и комуникации на лицата со инвалидност (4.3); да се донесат прописи со кои ќе се обезбеди физичка, информативна и комуникациска достапност за лицата со инвалидност, преку воведување на определени стандарди и прописи за отстранување на физичките и секаков друг вид на бариери (4.5); да се обезбеди пристап до информациите и комуникациите за сите лица со инвалидност (8.4), да се обезбеди примена на современите технологии (8.5).

Националната стратегија за е-вклучување⁶⁷ содржи мерки и активности кои поддржуваат аспекти на социјално вклучување и истите се дефинирани низ 7 приоритети. Во рамките на Стратегијата за е-вклучување 2011-2014 на Р. Македонија, попреченоста е присутна во контекст на приоритетот 1: Е-пристапност, во приоритетот 2: Дигитална писменост, во приоритетот 4: Инклузивна е-Влада, каде е предвидена мерка за примена на стандардот WCAG 2.0 за

⁶⁵ Закон за поштонски услуги, Сл.в.бр.158/10.

⁶⁶ Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност, МТСП, Скопје, 2010 година, стр.21-22 и стр.25-26.

⁶⁷ Национална Стратегија за е-вклучување 2011-2014, МИОА, Скопје, 2011 година, <http://www.mio.gov.mk/files/pdf/dokumenti/Strategija_za_e-vklucuvanje.pdf> Пристапено на: 21.10.2014.

веб пристапност на веб локациите и електронските услуги на органите на државна управа, со што државната управа ќе биде задолжена во преоден рок да ги доразвијат своите веб-локации во насока на примена на препораките од конзорциумот W3C за веб пристапност. Она што е значајно е тоа што оваа стратегија е доста солидно изработена, но во пракса имаме повторно проблеми со нејзиното спроведување. Имено, во 2009 година креиран е веб порталот за лица со попреченост за вклучување на овие граѓани во градењето на информатичко општество (sakamznammozam.gov.mk) и за нивен пристап до електронски содржини. Но овој портал не е во функција. Дополнително, оваа стратегија е заклучно со 2014, а државните електронски сајтови се уште не се пристапни.

Во Правилникот за обезбедување на услугите опфатени со универзална услуга⁶⁸, меѓу другите мерки се опфатени и мерки за лицата со попреченост и за учениците со посебни образовни потреби во редовните и посебните основни и средни училишта. Во член 14 е уредено дека: „[д]авателот на универзална услуга за обезбедување на јавни телефонски говорници или други јавни пристапни точки за обезбедување на говорни услуги, на територијата на која ја обезбедува услугата треба да постави јавни телефонски говорници или други јавни пристапни точки, за да се задоволат разумните потреби на крајните корисници од аспект на географската покриеност со задоволителен број на јавни телефонски говорници или други јавни пристапни точки со можност за пристап на крајните корисници со инвалидитет и со соодветен квалитет на услугата“. Во член 15 пак дополнително се предвидени мерки за лицата со попреченост и за учениците со посебни образовни потреби во редовните и посебните основни и средни училишта.

Во Правилникот за општите услови за обезбедување на универзална услуга⁶⁹, согласно Законот за поштенски услуги, во член 4 како видови на поштенски услуги, со

⁶⁸ Правилник за обезбедување на услугите опфатени со универзална услуга, <http://www.aek.mk/mk/dokumenti/legislativa/item/download/360_faf8811b400f2ed2d7db29fdafa45b2a> Пристапено на: 21.10.2014.

⁶⁹ Правилник за општите услови за обезбедување на универзална услуга, <<http://www.ap.mk/mk/legislativa-2/legislativa1/236-2011-11-03-12-31-28>> Пристапено на: 21.10.2014.

став 2 се опфатени услугите за прием, пренос, сортирање и дистрибуција на поштенски пратки за слепи лица и за лица со делумно оштетен вид со тежина до 7кг. Во пратки за слепи лица, (член 23) се опфатени: пратките за слепи лица со отворени поштенски пратки, кои содржат печатени знаци за слепи лица; клише со знаци на секографија и звучна снимка или специјална хартија наменета за слепи лица, компјутерски записи, под услов да ги предава за пренос некоја установа за слепи лица или да е испратена до таа установа.

Според размислувањето на јавноста како медиумите информираат за лицата со попреченост (во смисла на предрасудите или несоодветно на реалната состојба) наодите упатуваат дека лицата со попреченост не се многу интересни за медиумите, како и дека, медиумите најчесто ја третираат оваа проблематика преку презентирање на поединечни случаи, и тоа најчесто на несоодветен начин, при што пристапот е сензационалистички, полн со патетика и сожалување⁷⁰.

Дополнително во наодите на *Анализата за проценка на окружувањето* кај различните групи на интерес за улогата на Агенцијата за катастар на недвижности на Република Македонија (АКН)⁷¹ е констатирано дека: вработените во АКН треба да даваат подетално и поразбирливо објаснување околу потребните документи и процедурите во катастар. Истовремено е укажано на незадоволство од необученоста на шалтерските работници за комуникација со лица со попреченост како што се: шалтери на ниво на канцелариско биро, обука на вработените за комуникација со гестовен говор, документација и писмена комуникација испишана со брајова азбука разбирлива за слепите лица како и тоа дека веб страницата треба да се прилагоди за користење од страна на слепи лица преку поставување на содржини во аудио формат.

Во однос на пристапот до информациите и комуникациите, во истражувањето за лицата со интелектуална попреченост

⁷⁰ Види: Хендикеп – сложувалка што недостасува, Извештај за состојбата на лицата со хендикеп во Р. Македонија, Полио плус, 2012 година, стр.145.

⁷¹ Види: Извештај за проценка на окружувањето, Агенцијата за Катастар на недвижности, Скопје, 2012 година, стр.12.

ченост⁷² е укажано дека не постојат програми за обезбедување на пристапност до информациите за лицата со интелектуална попреченост, односно не се обезбедуваат информации во лесно разбирлив формат достапни за лицата со интелектуална попреченост.

Препораки:

- Унифицирање на користената терминологија за граѓаните со попреченост во законите од областа на транспортот, информациите и пристапноста, имајќи го предвид социјалниот модел на гледање на попреченоста согласно КПЛП.
- Измена на Законот за градење со воведување на конкретни технички и заштитни мерки за обезбедување на целосна пристапност и достапност на објектите. Дополнително, потребно е формирање на лиценцирано тело за пристапност и достапност на објектите.
- Вклучување на прашањето на попреченоста во наставната програма на Градежните факултети, како и обезбедување на континуирана едукација на Државниот градежен инспекторат.
- Измена на законската регулатива која го уредува прашањето на транспорт, во насока на обезбедување на пристапни и достапни превозни средства, на национално и локално ниво. Дополнително, потребни се измени во насока на непречено уживање на правото на мобилност, како и на бенефициите за повластен превоз, на основа на попреченост, а не на членство во сојузи.
- Дорегулирање на прашањето за паркинг места како и начините на користење на поволностите за бесплатно паркинг место, со точно дефинирани технички елементи.

⁷² Види: *Правата на лицата со интелектуална попреченост во Р. Македонија*, РЦПЛП – Порака, 2013, стр.23.

- Измена на Законот за радио дифузна дејност, Законот за медиуми, Закон за аудио и аудиовизуелни медиумски услуги, Законот за локална самоуправа, во насока на воведување на анти-дискриминациска клаузула. Дополнително, воведување на кокретни технички мерки за обезбедување на непречен пристап, достапност на информациите за граѓаните со попреченост, како и обезбедување на обука на новинарите и програмските раководители за ова прашање.
- Обезбедување на поголем број на пристапни програмски шеми на MPT и останатите медиумски куќи со подеднаков квалитет за граѓаните со попреченост и децата. Потребно е да се обезбедат и пристапни програмски шеми и за граѓаните со попреченост од другите етнички заедници.
- Измена на Законот за податоците во електронски облик и електронски потпис со вклучување на факсимилот, кој како електронски потпис ќе биде признаен од страна на државата и ќе се третира како своерачен потпис за лицата со оштетен вид со важност во сите општествени свери, вклучуваќи ги и нотарите и судовите.
- Измена на Законот за слободен пристап за информации од јавен карактер со воведување на одредби за начините на кои секој имател на информации ќе биде должен да обезбеди информирање на јавноста на пристапен и достапен начин за лицата со попреченост. Дополнително да се обезбеди едукацијата и обука на лицата што се поставени како контакт лице за сите граѓани, како и укинување на одлуката за поставување на посебни лица за комуникација со лицата со попреченост во јавните институции.
- Воведување на мерки што би го промовирале изучувањето на знаковниот јазик, како и преземање на мерки за обезбедување поголем број на толкувачли на знаковен јазик. Дополнително, потребно е да се регулира прашањето за употреба на Брајовото писмо, како вклучување на одредби што би го стимулирале изучувањето на Брајовото писмо.

III. ОБРАЗОВАНИЕ

Уставот на Република Македонија во членот 44 го предвидува правото на образование. Ова право е со општа намена и предвидува дека секој [вклучително и лицата со попреченост] има право на образование. Дополнително, се наведува дека секому, под еднакви услови, му е достапно образованието и притоа основното образование е задолжително и бесплатно. Во член 45 се предвидува дека граѓаните имаат право, под услови утврдени со закон, да основаат приватни образовни установи во сите степени на образованието, освен во основното образование. Додека, член 46 ја гарантира автономијата на универзитетот. Членот 44 треба да се чита во согласност со член 9 од Уставот која во себе содржи клаузула за еднаквост, објаснета погоре.

Во областа на образованието на лицата со ментална и телесна попреченост клучни закони се Законот за основно образование⁷³, Законот за средно образование⁷⁴, Законот за високо образование⁷⁵ и Законот за стручно образование и обука⁷⁶, објаснет подолу.

Член 2 став 2 од Законот за основно образование предвидува општа анти-дискриминациона клаузула наведувајќи дека „[c]е забранува дискриминација по основ на

⁷³ Закон за основно образование, Сл.в.бр.103/08, 33/10, 116/10, 156/10, 18/11, 51/11, 6/12, 100/12, 24/13, 41/14.

⁷⁴ Закон за средно образование, Сл.в.бр. 44/95, 24/96, 34/96, 35/97, 82/99, 29/02, 40/03, 42/03, 67/2004, 55/05, 113/05, 35/06, 30/07, 49/07, 81/08, 92/08, 33/10, 116/10, 156/10, 18/11, 51/11, 6/12, 100/12, 24/13, 41/14.

⁷⁵ Закон за високо образование, Сл.в.бр. 35/08, 103/08, 26/09, 83/09, 99/09, 115/10, 17/11, 51/11, 123/12, 15/13, 24/13, 41/14.

⁷⁶ Закон за стручно образование и обука, Сл.в.бр. 71/06, 117/08, 148/09, 17/11, 24/13, 137/13, 14/04.

пол, раса, боја на кожата, национална, социјална, политичка, верска, имотна и општествена припадност во остварување на правата од основното воспитание и образование, утврдени со овој закон“. За жал, попреченоста не е изрично опфатена со оваа клаузула. Дополнително, според член 6 од законот, за учениците со попреченост (во законот се наведени како: *ученици со посебни образовни потреби*) се обезбедуваат соодветни услови за стекнување на основното воспитание и образование во редовните и посебните основни училишта и истите имаат право и на индивидуална помош за стекнување на основното образование и воспитание. Ако овој член се чита во корелација со член 10 став 3 кој вели дека: „[о]сновното образование за учениците со посебни образовни потреби се организира и остварува во посебни основни училишта и во посебни паралелки при редовните основни училишта“ ќе дојдеме до заклучок дека инклузијата на овие деца е само декларативна и дека всушност целта на законодавецот не е образование на децата со попреченост заедно со другите деца кои немаат попреченост во исти паралелки, туку нивна посуптилна сегрегација. Каде ќе учи детето со посебни образовни потреби зависи во голема мера од изборот на родителот, односно родителот има право да го запише своето дете со посебни образовни потреби во редовниот образовен систем,¹¹¹ [о]свен во случаите кога посебните образовни потреби на детето се такви што тоа треба да следи настава во посебно основно училиште“ (член 51 став 1). Би напоменале дека и во праксата овој исклучок треба да е секогаш индивидуализиран и не може да се користи за исклучување *a priori* на сите лица со определена попреченост од целиот или дел од образовниот процес.

Дополнително, законот предвидува дека со посебни наставни планови и програми се организира и остварува воспитно-образовната дејност на учениците со посебни потреби, прилагодени на нивните посебни образовни потреби (член 30). Тука треба да се има предвид дека овие прилагодени наставни планови и програми треба да бидат со подеднаков квалитет како и оние кои се користат за образование на децата без попреченост. Според укажувањата на Народниот правобранител, потребно е да се обезбедат учебници за настава

во посебните основни и средни училишта кои ќе одговорат на потребите на овие ученици и ќе им помогнат да го развијат својот полн потенцијал.⁷⁷ Дополнително, со член 42 став 9 од Законот за основното образование се пропишува можност во паралелките во кои има ученици со посебни образовни потреби да се ангажира и лице со завршени студии по дефектологија. Меѓутоа, се додека ова е можност а не обврска за училиштата истата нема да биде целосно испочитувана притоа оставајќи ги како децата со попреченост така и наставниот кадар во училиштата без соодветна помош при спроведувањето на процесот на инклузија во образованието. Член 61 став 2 од Законот за основно образование предвидува дека, „[у]чениците со посебни образовни потреби имаат право на бесплатен превоз без оглед на оддалеченоста на нивното место на живеење до основното училиште“.

Тоа што загрижува е дека забраната на дискриминацијата врз основ на попреченост не е изрично пропишана во Законот за основното образование притоа однесувајќи се на: запишувањето и условите за запишување на учениците во соодветната образовна институција; пристапот на учениците до било кој наставен предмет, установа или корист која ја предвидува односната образовна институција; било кој друг услов или критериум за учество на ученикот во наставата; или отпишувањето на ученикот од образовната институција; или било која друга санкција преземена против ученикот. Ова треба да се надмине при следна измена на овој закон.

Додека основното образование барем декларативно е инклузивно, средното образование на лицата со попреченост е далеку повеќе сегрегирано. Имено, според член 39 став 1 од Законот за средно образование, „[в]о средното образование за ученици со посебни образовни потреби се образуваат ученици според сообразени програми за соодветни занимања односно образовни профили или за работно оспособување“. Кога ќе се земе предвид дека програмите за работно оспособување се застарени, а работните места за кои се оспособуваат лицата

⁷⁷ Информација за состојбата со вклученоста на децата со посебни потреби во основните и средните посебни училишта, Народен правобранител, Скопје, 2013 година, стр.19.

со попреченост најчесто не кореспондираат со потребите на пазарот на трудот се поставува прашањето за целисходноста на ова образование и потоа за реалните можности за изедначување на шансите на лицата со попреченост на општиот пазар на труд. Значи, без разлика на потенцијалите на лицата со попреченост согласно законската рамка тие се предодредени за мануелни и нископлатени работни места. Оваа одредба треба да биде рedefинирана во насока на дозволување на лицата со попреченост своето средно образование да го стекнуваат во редовниот образовен систем на еднаква основа со другите. Таму каде што се нема можности за редовно образование, треба да се обезбеди наставните програми да бидат насочени кон посовремени софистицирани занимања кои се бараат на општиот пазар на трудот. Дополнително, член 3 став 3 од Законот предвидува општа анти-дискриминациона клаузула наведувајќи дека „[н]е се дозволени дискриминации засновани на пол, раса, боја на кожата, национално и социјално потекло, политичко и верско уверување, имотната и општествената положба“. За жал, менталната и телесната попреченост и во овој закон, како и во Законот за основно образование, не е изрично опфатена со анти-дискриминациската клаузула. Ова треба да се надмине при следна измена на овој закон.

Дополнителен проблем се јавува и поради непростапноста на образовните установи за лицата со попреченост. Имајќи предвид дека основното како и средното образование е задолжително за сите, а само мал број на училишта се пристапни, се наметнува прашањето за вистинската спроведливост на оваа законска обврска.

Непостоењето на инклузивност во образовниот систем се покажува и преку Законот за ученичкиот стандард, во чиј член 24 став 4 се наведува дека, „бројот на учениците во воспитната група [во ученичките домови] за ученици со посебни воспитно-образовни потреби изнесува до осум, а со комбинирани пречки до шест ученика“, што јасно укажува на исклученоста на учениците со попреченост од другите ученици.

Во Законот за високо образование се предвидува сите државјани да имаат, под еднакви услови, право на

образование на високообразовните установи (член 7), додека анти-дискриминациската одредба важи само за постапката за избор на кандидатите. Имено, во член 108 став 5 од Законот се предвидува дека постапката за селекција на кандидатите за упис на високообразовната установа ја гарантира рамноправноста на сите кандидати без оглед на *inter alia* попреченост (во законот стои: *инвалидност*). Другите две одредби од законот во кои се споменуваат лицата со попреченост се однесуваат на заштитните мерки со кои се олеснува студирањето на овие лица. Односно, првата се однесува на погодноста за неплаќање на партиципација за лица од прв и втор степен на инвалидност (член 87 став 3), а втората се однесува на правото на посебни погодности утврдени со статутот на високообразовната установа за *inter alia* слепи, глуви и инвалиди од прва и втора група (член 150 став 4). Општа анти-дискриминациона клаузула не постои како и во останатите закони од образовната сфера. Ова треба да се надмине при следна измена на овој закон.

Што се однесува на пристапноста, според Законот за високото образование (член 150) сите студенти можат да се користат со просторот, опремата, научната и стручната инфраструктура на високообразовните установи, како и универзитетските објекти за спортска и културна дејност и услугите на студентскиот стандард и слично, под еднакви услови. Меѓутоа, ако истите не се пристапни и достапни тогаш оваа можност за студентите со попреченост е крајно релативизирана и целосно дискриминаторска. Исто така голем проблем е и непристапноста на дигиталниот простор, односно непристапните информатички и комуникациски системи кои наместо да бидат алатка за подобрување на инклузивноста на лицата со попреченост во образовниот процес, стануваат уште една дополнителна пречка.⁷⁸

Со Законот за стручно образование и обука се регулираат правата и обврските на установите за стручно образование и обука, како и работодавачите вклучени во практичната

⁷⁸ Види: *Извештај од истражување: Примена на асистивната информатичка технологија во редовните основни училишта во Македонија, тековни состојби и потреби*, Отворете ги прозорците, Скопје, март 2011 година, стр.9-12.

обука, во однос на организирањето и спроведувањето на стручното образование и обука во различни видови, нивоа и времетраење. Исто така со овој закон се регулираат и правата за склучување договори, видот и содржината на стручното образование и обука, постсредното образование и обука, како и верификација на испитите, дипломите, уверенијата, документацијата и евиденцијата. Во самиот Закон не постои анти-дискриминациска клаузула а исто така нема некои по-конкретни мерки за вклучување на лицата со ментална и телесна попреченост. Ова треба да се измени при следни дополнувања на законот.

Збир на препораки и заклучоци беа согледани во рамките на истражувањето *„Мапирање на ВЕТ образовните политики и практики за социјална инклузија и социјална кохезија“*, со цел подобрување на инклузијата во средното стручно образование. Според истото истражување, постојат ограничени можности за образование и на учениците со посебни образовни потреби. Овие ограничувања се поврани со недостатокот на потребните физички капацитети во рамките на училиштата, но исто така, се должи и на широкоприфатената идеја дека учениците со попреченост не треба да се мешаат со другите ученици во редовната настава.⁷⁹

Законот за образование на возрасните опфаќа и регулира еден сегмент од доживотното учење, но за жал не претставува решение за обмислена, севкупна и кохерентна политика за доживотно образование. Овој Закон воопшто не ги опфаќа потребите на лицата со попреченост и начинот на нивно вклучување во формалното и неформалното образование. Дополнително, во самиот Закон не постои анти-дискриминациска клаузула и истото треба да се измени при следни дополнувања на законот. Дел од законски поставени цели во основа се преточени во Стратегијата за образование на возрасните 2010 – 2015, со која се предвидуваат политиките и приодот на државата во создавањето, негувањето и инвестирањето во сопствениот човечки и интелектуален капитал, но повторно без некои конкретни мерки за еднакви

⁷⁹ Види: *Мапирање на Вет системот за образовните политики и практики за социјална кохезија*, Британски совет, Скопје, 2013 година.

можности и не-дискриминација на лицата со попреченост. Од друга страна Програмата за образование на возрасни, како дел од Националната програма за образование за сите, во контекст на доживотното образование, посочува дека државата треба да преземе мерки од аспект на зголемување на образовното ниво, т.е. зголемување на работна компетентност и конкурентност на лицата со пречки во психо-физичкиот развој и институционализираните лица, но повторно без некои конкретни мерки од аспект на недискриминација и еднаквост.⁸⁰

Предучилишното образование се регулира со Законот за заштита на децата со кој се предвидува дека јавната детска градинка организира згрижување и воспитание на децата со попреченост (во законот стои: *деца со пречки во менталниот развој или телесна попреченост*) во согласност со видот и степеност на попреченоста (член 65). Згрижувањето и воспитанието на децата со лесна попреченост се изведува во редовните групи со обезбедена дополнителна стручна помош и приспособени програми, а за децата со умерена попреченост во посебни групи според посебни програми. Дополнително, во член 4 се предвидува принципот на недискриминација во примената на одредбите на овој закон, кој понатаму е детално обработен во член 12. Имено, член 12 став 1 забранува секаква форма на дискриминација врз основ на *inter alia* попреченост (во законот стои: *онеспособеност*) на детето или на неговиот родител или законски старател. Иако терминологски не е соодветено да се користи онеспособеност затоа што целосно се базира на медицинското гледање на попреченост, кој како модел е застарен и спротивен на КПЛП, сепак прогресивно во оваа одредба е што ја предвидува дискриминацијата по асоцијација. Односно, според член 12 став 1 не е забранета само дискриминацијата на децата со попреченост, туку и на родителите или старателите на деца со попреченост. Член 12 ја предвидува обврската на државата и институциите на системот да ги преземат сите потребни мерки за спречување

⁸⁰ Националната програма за развој на образованието 2005-2015 година, Министерство за образование и наука, Скопје, 2005 година, стр.478-479, <<http://www.npro.edu.mk/dokumenti/strategija-mk.pdf>> Пристапено на: 26.10.2014.

на сите облици на дискриминација (член 12 став 6) и им поставува обврска на граѓаните да пријават пред надлежен орган секаков облик на дискриминација (член 12 став 7). Со членовите 13-15 се предвидува забраната на директна и индиректна дискриминација како и вознемирување (во законот стои: малтретирање) во остварувањето на правата и облиците на заштита на децата која се однесува на сите јавни и приватни установи како и физички лица кои вршат одредени работи од дејноста згрижување и воспитување на деца како професионална дејност.

Може да се заклучи дека, законската рамка е инклузивна и доста јасна. Меѓутоа, проблемот се појавува во нејзиното соодветно спроведување во пракса, затоа што овие програми за воспитание и образование на децата со попреченост кои треба да ги изготви Бирото за развој на образованието и да ги донесе министерот се уште не се донесени. А исто така, проблемот се јавува и во некои од градинките кои во пракса одбиваат да ги запишат децата со попреченост или ако веќе се запишани ги испишуваат поради минорни проблеми.⁸¹ Само илустративно, податоците на Државниот завод за статистика укажуваат дека во 2010 година се запишани 23.157 деца од кои само 52 деца со попреченост од кои најмногу на 5 годишна возраст, односно вкупно 28 деца⁸². Ова е премал број кој го потврдува гореневедениот заклучок дека градинките, директно или индиректно, го одбиваат редовното запишување на децата со попреченост.

Работата на наставниците со ученици со посебни образовни потреби се вреднува врз основа на Законот за просветна инспекција. Согласно Правилникот за начинот и постапката за вршење инспекциски надзор на просветната инспекција, изготвено е Упатство за вреднување на исполнувањето на работните должности на наставниците и

⁸¹ Види: Мирјана Најчевска, Беким Кадриу, Кети Јандријеска Јованова, Билјана Чавковска, Вјолца Мора Бајрами, *Невидливи за општеството, Проценка на подготвеноста за ратификација на Конвенцијата за правата на лицата со попречености*, Фондација отворено општество – Македонија, Скопје, 2011 година, стр.48.

⁸² Државен завод за статистика, Број.2.1.11.01, 2011.

стручните соработници во основното и средното образование. Истото има цел да ги регулира правилата за вреднување на исполнувањето на работните должности на наставниците и стручните соработници во основното и средното образование. Во документот *Инструменти за вреднување на исполнување на работните должности на наставниците во основното и средното образование*, во областа настава, се вели: „[н]аставникот се вреднува со 8 бода доколку реализира настава во паралелки во кои се вклучени ученици со посебни образовни потреби (со инклузија) доколку работи делумно, тогаш неговата работа се вреднува со 4 поени”⁸³.

Иако законодавството постои, сепак во пракса лицата со попреченост имаат пониско ниво на учество во сите фази од образовниот процес, а посебно во средното и високото образование. Лицата со ментална попреченост се оние лица кои најчесто не го продолжуваат своето образование на повисоко ниво. Оваа мала вклученост на лицата со попреченост во образовниот процес е делумно поради непостоењето на доволно системи за помош и поддршка, физичката непристапност како и поради постоењето на бројни предрасуди спрема овие лица во општеството. Токму затоа секое право, вклучувајќи го и правото на образование е поврзано со анти-дискриминациони клаузули и истото треба да се анализира и од тој аспект. Иако анти-дискриминациони клаузули постојат во повеќето законски прописи кои го регулираат образованието во сите нивоа, анализирани погоре, сепак кога зборуваме за дискриминација врз основ на попреченост исклучително важен да се спомене е и Закон за спречување и заштита од дискриминација.

Како што е и погоре анализирано Законот ги забранува сите форми на дискриминација извршени од страна на физички и правни лица како во јавниот така и во приватниот сектор, помеѓу другото и во областа на образованието (член 4 став 1 точка 2). Дополнително на овој закон, забраната на дискриминација опфаќајќи го целиот образовен процес,

⁸³ Упатство за вреднување на исполнувањето на работните должности на наставниците и стручните соработници во основното и средното образование, стр.15.

од предшколска возраст па сè до високо образование, не правејќи разлика помеѓу државните и приватните образовни институции.

Во членовите 13-15 предвидени се исклучоците од дискриминацијата, а за лицата со ментална и телесна попреченост се однесуваат следниве, и тоа: ниту едно дејство нема да се смета за дискриминација ако преставува мерка која е предвидено со закон а со цел поттикнување на вработувањето (член 15 став 1 точка 2); при предвидувањето на суштествениот и одлучувачки услов за вработување (член 14 став 1 точка 2); при посебните случаи на превземање на афирмативни мерки (член 13); при постоење на различен третман на лицата со попреченост во остварувањето на обука и добивањето на образование со цел задоволување на посебните образовни потреби а поради изедначување на шансите (член 15 став 1 точка 3); и при вршењето на посебната заштита предвидена со закон за *inter alia* лицата со ментална и телесна попреченост (член 15 став 1 точка 7).

Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност 2010-2018 опфаќа седумнаесет посебни целини на дејствување меѓу кои и областа на образованието на лицата со попреченост, чија цел е остварување на правата на овие лица на адекватно образование, преку еднакви можности за учење и развој за сите деца и младинци, како и за возрасните лица. Предвидени мерки за постигнување на оваа цел се следниве: развивање на програми за вклучување на децата во образовниот систем, вклучувајќи го и предучилишното образование (5.1); примена и унапредување на постојните законски регулативи со кои се дефинира полето за спречување на дискриминацијата во образовниот процес, опфаќајќи ги фазите од основно, средно и високо образование (5.2); работата со учениците да биде индивидуализирана, насочена од дефектолозите и стручниот тим во училиштето, за што е потребно задолжително вклучување на дефектолози во редовниот систем на образованието како и во одделенијата за образование во локалната самоуправа (5.3); диференцијација и индивидуализација на наставата со што се овозможува насочување на учениците во согласност со нивните потреби и способности (5.4); обезбедување наставни програми за

посовремени софистицирани занимања (5.5); обезбедување на степен на образование кој овозможува вертикална проодност во образовниот систем (5.6); развивање на мотивациски програми наменети за родителите преку едукација која ќе даде придонес во подигањето на света за неопходноста и важноста на инклузивното образование на децата со пречки во развојот (5.7); обезбедување на обука на наставниот кадар, директорот и стручните соработници за поддршка и спроведување на инклузивното образование (5.8).⁸⁴

Националната стратегија за еднаквост и недискриминација 2012-2015 разработува четири одделни специфични стратешки цели од кои стратешката цел II се однесува на: обезбедување на образование на лицата со попреченост на еднаква основа со другите. Во неа посебно се става акцент на развивањето и спроведувањето на програми за инклузивно образование на децата со попреченост во редовниот образовен систем како и програми за стекнување на неформално образование, вклучително и доквалификација и преквалификација. Дополнително, стратегијата опфаќа и унапредување на наставните програми со цел подигнување на свеста за прашањето на лицата со попреченост и дискриминацијата. За крај, се предвидува и воведување на современа технологии како поддршка во образовниот процес на децата со попреченост. Притоа, изработка на нови и унапредување на постојните наставни програми на стекнување со формално и неформално образование за лицата со попреченост, зголемен број на деца со попреченост вклучени во редовниот образовен систем како и користење со современи технологии од страна на учениците со попреченост во текот на образовниот процес, се земени како индикатори за покажување на успешноста во спроведување на оваа стратешка цел.⁸⁵

⁸⁴ Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност, МТСП, Скопје, 2010 година, стр.22-23.

⁸⁵ Националната стратегија за еднаквост и недискриминација по основ на етничка припадност, возраст, ментална и телесна попреченост и пол 2012-2015, МТСП, Скопје, 2011 година, стр.27-28, <<http://www.mtsp.gov.mk/dokumenti.nsp>> Пристапено на: 27.10.2014.

Оваа стратешка цел понатаму е разработена во Оперативниот план за недискриминација врз основ на ментална и телесна попреченост 2012-2013 во кој акцент се става на: воведување на прашањето на попреченоста во образовните програми; воведување на прилагодена информатичка опрема за потребите на учениците со посебни образовни потреби; спроведување на обука на наставниот кадар за користење на прилагодената информатичка опрема; унапредување на Законот за стручно образование како и Законот за образование за возрасни во кои ќе бидат вклучени лицата со попреченост; и спроведување на обука во насока на обезбедување на наставни програми за обезбедување на посоефицирани профили, развивање на мотивациски програми.⁸⁶

Од друга страна, Националната програма за развој на образованието 2005-2015 година е разработена низ неколку програми. „Образование за сите“ - оваа програма како цел има поставено дека: „[о]бразованието мора да биде достапно за секој ... без оглед на неговата возраст, пол, религиозна определба, етничка припадност, здравствена состојба и социјално и финансиска положба“⁸⁷. Во оваа општа анти-дискриминациска клаузула евидентно е дека граѓаните со попреченост не се изрично опфатени. За остварување на оваа цел се посочува дека: „[М]ОН ќе преземе мерки за изградба на системски решенија за остварување на еднакви можности и достапност на образованието за децата со посебни потреби“. Додека пак во својата трета поставена цел Социјална инклузија, оваа програма посочува дека МОН ќе преземе мерки децата со попреченост да бидат заштитени од образовна, а паралелно со тоа и од социјална ексклузија, со тоа што ќе бидат вклучени во сите образовни сегменти и континуирано образовните установи ќе работат на детекција и извлекување на оваа категорија деца од нивните домови и овозможат нивно вклучување во формалниот воспитно-

⁸⁶ Оперативниот план за недискриминација врз основ на ментална и телесна попреченост 2012-2013, МТСП, Скопје, 2012 година, стр.24-25, <<http://www.mtsp.gov.mk/dokumenti.nsp>> Пристапено на: 27.10.2014.

⁸⁷ Националната програма за развој на образованието 2005-2015 година, Министерство за образование и наука, Скопје, 2005 година, стр.21, <<http://www.npro.edu.mk/dokumenti/strategija-mk.pdf>> Пристапено на: 27.10.2014.

образовен процес, како и ќе се преземат мерки за обука на наставниот кадар за работа со оваа категорија.

Составен дел на оваа програма се програмите за: предучилишното и основното образование, средното и пост-средното образование, високото образование, образованието на возрасните, ИКТ во образованието, финансирањето, легислативата и професионалниот развој. Како еден од принципите во програмата за предучилишно воспитување е предвиден и принципот на еднаквост и не-дискриминација. Во рамките на оваа програма е потенцирано дека е потребно „широко и флексибилно создавање услови“ за вклучување на децата со посебни потреби во редовните групи и индивидуализација во планирањето и реализирањето на воспитно-образовната работа (обезбедување стручен тим, адекватна просторна и временска организација на воспитно-образовниот процес).

Во програмата за развој на основното образование меѓу четирите цели е поставена и целта: Пристап до основното училиште во кое се потенцира дека: „[о]сновното образование е отворено и овозможува пристап за сите деца без оглед на јазикот, полот, религијата или физичката и менталната попреченост. Основното образование мора да обезбеди дополнителна помош за сите ученици со посебни потреби“. Како принцип е поставен принципот на еднаквост и не-дискриминација, според кој основното образование се заснова на еднаквоста на секој поединец во општествената заедница без разлика на нивната етничка, верска и полова припадност, јазик, социјално-економски статус и место на живеење, и способности/пречки во развојот/учењето. Принципот на пристапност, дефиниран во ова програма не се однесува на пристапноста на самите образовни установи, туку на пристапноста од аспект на оддалеченоста на образовната установа до учениците. Во оваа програма се предвидени и посебни мерки за „Инклузија и образовна партиципација на учениците со посебни образовни потреби“ кои се движат од: изградба на концепт и програма за работа, дообука и напредување на наставниците кои работат со деца со посебни потреби; просторно-архитектонска пристапност до

образовните институции; создавање на мрежа на паралелки во училишта за децата со посебни потреби; обезбедување на аудио-визуелни средства, според видот и степенот на попреченоста; стандардизирање на теоретско-научната и законската терминологија која се однесува на оваа област, како и нејзино усогласување со меѓународните стандарди.⁸⁸

Програмата за развој на средното образование слично како и кај програмата за развој на основното образование го инкорпорира принципот за еднаквост и недискриминација. Во ова програма се наведени и мерки за вклучување на лицата со попреченост во редовното средно образование. Во останатите програми, како програмата за развој на високо-образовните институции, програмата за развој на наставниот кадар, воведувањето на стандарди за квалитет и мониторинг на воспитно-образовната настава, лицата со попреченост за жал воопшто не се спомнати, нити пак се укажува на некои нови мерки за унапредување на воспитно-образовните програми што би довеле до поголема инклузија на оваа група граѓани во формалниот и неформалниот образовен систем на сите нивоа.

Сепак, и покрај сите овие национални политики и програми во пракса ситуацијата е различна. Имено, во извештајот *Правото на образование на децата со пречки во развојот: пристап кон инклузивно образование кој се потпира на човековите права во Македонија* се проценува дека само 15% од децата со попреченост во земјата посетуваат училиште, најчесто посебно училиште и дека стигматизацијата е основната пречка во остварување целосна инклузија. Лицата со попреченост имаат пониско ниво на учество во сите фази од образовниот процес, а посебно во средното и високото образование. Лицата со ментална попреченост најчесто не го продолжуваат своето образование на повисоко ниво.⁸⁹ Тоа

⁸⁸ Националната програма за развој на образованието 2005-2015 година, Министерство за образование и наука, Скопје, 2005 година, стр.133-134, <<http://www.npro.edu.mk/dokumenti/strategija-mk.pdf>> Пристапено на: 27.10.2014.

⁸⁹ Види: Жанета Попоска, Беким Кадриу, Елена Грозданова, Рецепали Чупи, Елена Кочоска, *Анализата на дискриминациските практики во областа на образованието*, ОБСЕ и МТСП, Скопје, 2014 година, стр.103.

го потврдуваат и наодите од истражувањето *Студентите со инвалидност при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во 2011 година*, каде само 47 студенти со попреченост се евидентирани на факултетите при најголемиот во државата универзитет „Св. Кирил и Методиј“, во 2011 година. Од направената анкета помеѓу нив, 20% од студентите се изјасниле дека имаат потешкотии при полагањето на испитот, без разлика дали се работи за усно или писмено полагање, 39% се изјасниле негативно во поглед на остварувањето на своите права, а дури половина од студентите имаат потешкотии при совладување на материјалот, а како причини се наведени обемиот, неразбирливиот материјал и техничките причини, додека 15% од нив полагаат со дополнителна помош, односно со помош на друго лице.⁹⁰

Дополнителна потешкотија е и непристапноста на образовните институција. Истражувањата покажаа дека од вкупно 334 основни училишта во државата, во извештајот *Примена на асистивната информатичка технологија во редовните основни училишта во Македонија, тековни состојби и потреби* се анализирани 238 училишта (71,3%). Од нив пристапни рампи на влезот имале 18,9% од училиштата, прилагодени внатрешни простории (училници и тоалети) имале 10,9% од училиштата, и ниту едно училиште не располагало со внатрешен лифт. Забележливо е што училиштата од скопскиот регион имале повисок степен на физичка пристапност во однос на другите училишта. Од анализираниите училишта 74,3% училишта користат компјутери во наставниот процес, меѓутоа само 40,8% од учениците со попреченост користат компјутер на еднаква основа со другите ученици во голема мера поради неадаптираноста на компјутерската опрема (асистивен уред) и софтверското прилагодување. Дополнително, 88,7% од анализираниите училишта сметаат дека учениците со попреченост би имале корист од користењето со компјутер посебно при совладувањето на наставната програма.⁹¹ Што се

⁹⁰ Види: Ангела Чинговска, *Студентите со инвалидност при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“*, Скопје, 2011 година, стр.10.

⁹¹ Види: *Извештај од истражување: Примена на асистивната информатичка технологија во редовните основни училишта во Македонија, тековни состојби и потреби*, Отворете ги прозорците, Скопје, март 2011 година, стр.9-15.

однесува до средните стручни училишта каде се образуваат лица со попреченост, резултатите од истражувањата покажуваат дека 59% од училиштата немаат рампа, 78% не користат асистивна технологија, а дури 65% од нив не располагаат со приспособени простории.⁹²

Врз основа на податоците од анализата изготвена од страна на Народниот правобрател во 2006 година може да се заклучи дека децата со попреченост вклучени во редовното основно образование најчесто не го дозавршуваат основното образование туку се школуваат само неколку години, со тоа што некои деца продолжуваат со школувањето во посебните училишта а некои воопшто не ни продолжуваат. Како најчеста причина за предвременото напуштање на основното образование се барањата на родителите нивното дете да го прекине школувањето, но голем е и бројот на деца што го напуштиле образованието поради влошување на здравствената состојба и немањето на услови и можности за натамошно школување во редовниот образовен систем. Исто така, дел од децата го напуштаат редовното образование и поради отпор на родителите на другите деца, отпор на наставниците или неприфаќањето од другите ученици и слично. Посебен проблем кој го отежнува редовното образование на децата со посебни потреби е стручниот кадар што работи со овие деца, односно само околку 10% од училиштата имаат обучен стручен кадар, а 90% од училиштата сметаат дека наставниците што ја изведуваат редовната настава треба да се едуцираат и обучат за работа со децата со попреченост и дека во секое училиште е неопходно да биде ангажиран стручен тим. Воедно, училиштата не се соодветно технички и материјално опремени, децата со посебни потреби учат врз основа на несоодветни и неприлагодени наставни содржини што не се во можност да ги совладаат и нема посебни учебници, со што би се олеснило образованието на оваа

⁹² Види: Ардијана Исахи-Палоши, Лидушка Василеска, Лепа Трпческа, Горан Спасовски, Радмила Стојковска-Алексова, David Crabtree, *Инклузија во средното стручно образование, прирачник за работа со ученици со посебни образовни потреби*, Британски совет, Скопје, 2014 година, стр.69, <http://www.britishcouncil.mk/sites/britishcouncil.mk/files/inclusion_in_secondary_vocational_education_handbook_mkd.pdf> Пристапено на: 29.10.2014.

категорија деца. Поради вклучувањето на овие деца во големи паралелки не постои можност за индивидуална работа со нив, а постои и несоодветен и неприлагоден метод на работа, како и несоодветно и неусогласено оценување за совладувањето на наставата. Посебно интересно од аспект на не-дискриминацијата е што Народниот правобранител истакнува дека: „нормалното следење на образованието на децата со посебни потреби е отежнато и поради субјективни фактори, а тоа се предрасудите и отпорот кај родителите на другите деца, неприфаќањето од другите деца, но и поради предрасуди и неприфаќање од наставниците“ дополнето со „посебен проблем кој доведува до дискриминација на децата со посебни потреби и им создава пречки во образованието е и немањето урбанистички решенија што ќе обезбедат нормален пристап до образовните и до другите институции ... од вкупно 140 испитани училишта во кои се вклучени деца со посебни потреби само во 42 училишта има некакви урбанистички решенија, но не се соодветни, а во 75 училишта нема никакви урбанистички решенија“.⁹³

Препораки:

- Индивидуализација на исклучокот согласно член 51 став 1 од Законот за основно образование кога посебните образовни потреби на детето се такви што тоа треба да следи настава во посебно основно училиште.
- Прилагодените наставни планови и програми за деца со попреченост треба да бидат со подеднаков квалитет како и оние кои се користат за образование на децата без попреченост. Потребно е да се обезбедат учебници за настава во посебните основни и средни училишта кои ќе одговорат на потребите на овие ученици и ќе им помогнат да го развијат својот полн потенцијал. Во оваа

⁹³ Види: Информација за состојбата со вклученоста на децата со посебни потреби во основните и средните посебни училишта, Народен правобранител, декември 2006 година, стр.4-9, <<http://ombudsman.mk/upload/documents/2013/Izvestaj-Posebni%20ucilista-2014.pdf>> Пристапено на: 28.10.2014.

насока, учебниците и другите училишни материјали треба да бидат достапни во електронска форма и во согласност со концептот за е-пристапност.

- Воведување на обврска за училиштата во паралелките во кои има ученици со попреченост да се ангажираат и стручни тимови кои ќе работат со детето согласно неговите индивидуални потреби.
- Измена на Законот за основно образование и Законот за средно образование во насока на изрично пропишување на забраната на дискриминацијата врз основ на попреченост притоа однесувајќи се на: запишувањето и условите за запишување на учениците во соодветната образовна институција; пристапот на учениците до било кој наставен предмет, установа или корист која ја предвидува односната образовна институција; било кој друг услов или критериум за учество на ученикот во наставата; или отпишувањето на ученикот од образовната институција; или било која друга санкција преземена против ученикот.
- Измена на Законот за средно образование во насока на дозволување на лицата со попреченост своето средно образование да го стекнуваат во редовниот образовен систем на еднаква основа со другите. Таму каде што се нема можности за редовно образование, треба да се обезбеди наставните програми да бидат насочени кон посовремени софистицирани занимања кои се бараат на општиот пазар на трудот.
- Измена на Законот за високо образование, Законот за образование на возрасните и Законот за стручно образование и обука во насока на воведување на општа анти-дискриминациска клаузула.
- Унифицирање на користената терминологија за лицата со попреченост во законите од образовната област имајќи го предвид социјалниот модел на гледање на попреченоста согласно КПЛП.

- Потребна е едукацијата и обука на наставниците што ја изведуваат редовната настава за работа со децата со попреченост. Дополнително, неопходно е во секое училиште да биде ангажиран стручен тим за работа со деца со попреченост.
- Зголемување на пристапноста на образовните институции и интензивирање на процесот на воведување на асистивна информатичка технологија во редовниот образовен систем на учениците со попреченост на систематски и одржлив начин. Во таа смисла, моделот за успешно спроведување на асистивната технологија, треба да ги земе предвид потребите и можностите на учениците со попреченост.
- Развивање и спроведување на владина субвенциона програма со која се олеснува набавка на компјутери и помагала за учениците со попреченост кои доаѓаат од семејства со понизок социо-економскиот статус.

IV. ЗДРАВЈЕ

Правото на здравствената заштита, и достапноста на истата на секој под еднакви услови е предвидено со член 39 од Уставот на Република Македонија⁹⁴. Ако овој член го ставиме во корелација со генералната забрана за дискриминацијата (член 9) од Уставот, во кој попреченоста не е дадена како можна основа на дискриминација, остварувањето на гарантираното право на здравствена заштита, на еднаква основа со другите, станува дискутабилно.

Од аспект на општиот принцип на почитување на човековите права, Законот за здравствена заштита⁹⁵ го регулира правото на секој граѓанин на највисок можен стандард на здравствена заштита (член 3 став 1). Сегментите од правото на здравствена заштита индиректно се уредени преку член 16 кој вели: „[з]дравствената заштита опфаќа систем на општествени и индивидуални мерки, активности и постапки за зачувување и унапредување на здравјето, спречување, рано откривање и спречување на болести, повреди и други нарушувања на здравјето предизвикани од влијанието на работната и животната средина, навремено и ефикасно лекување и здравствена нега и рехабилитација“.

Законот ги дефинира начелата на коишто се заснова и тоа: начелата на достапност, ефикасност, континуираност, правичност, сеопфатност, како и начелото на обезбедување на квалитетен и сигурен здравствен третман. И покрај вака поставената позитивна одредба, сепак истите не се сеоп-

⁹⁴ Устав на Република Македонија (и XXXII-та амандмани), Вебстраница на Собранието на Република Македонија, <<http://sobranie.mk/WBStorage/Files/UstavnaRmizmeni.pdf>> Пристапено на: 19.10.2014.

⁹⁵ Закон за здравствена заштита, Сл.в.бр. 43/12, 145/12, 87/13, 164/13.

фатно разработени од аспект на нивната применливост и ориентираност кон поединецот, семејството и заедницата и не даваат насоки за нивна операционализација на различни нивоа на здравствена заштита од аспект на лицата со попреченост.

Имено, начелото на достапност е дефинирано како „[о]безбедување на соодветна здравствена заштита за населението во Република Македонија, која е географски, физички и економски достапна, а особено здравствената заштита на примарно ниво“ (член 6 став 1). Имајќи го предвид фактот дека начелото на достапност претставува едно од основните начела, аспектите на достапност (географска, физичка и економска) треба да вклучуваат разбирање и задоволување на здравствените потреби на целото население, притоа имајќи ги предвид специфичните здравствени потреби и здравствениот статус на лицата со попреченост. Начелото на достапност е во корелација со начелото на правичност на здравствена заштита, кое во Законот за здравствена заштита е утврдено дека се остварува со: „[з]абрана на дискриминација при укажувањето на здравствената заштита во однос на расата, полот, староста, националната припадност, социјалното потекло, вероисповедта, политичко или друго убедување, имотната состојба, културата, јазикот, видот на болеста, психички или телесен инвалидитет“ (член 9).

Наведените начела се инкорпорирани и во предвидените специфични мерки и активности (член 17) за обезбедување на здравствена заштита на сите граѓани, согласно донесените стратегии и политики во областа на здравствената заштита. За реализација на наведените мерки и активности Владата на предлог на Министерството за здравство секоја година донесува соодветни програми за кои се обезбедуваат средства од буџетот.

Од друга страна, Законот за здравствено осигурување⁹⁶ го уредува здравственото осигурување на граѓаните, правата и обврските од здравственото осигурување, како и начинот на спроведување на здравственото осигурување. Согласно законот, на граѓаните им се обезбедуваат здравствени услуги во

⁹⁶ Закон за здравствено осигурување, Сл.в.бр.65/12, 16/13, 91/13.

примарната, специјалистичко-консултативната и болничката заштита (краткотрајна и долготрајна) и здравствени услуги преку владините Програми за превентивна и куративна здравствена заштита. Осигурените лица учествуваат со лични средства при користење на здравствените услуги и лекови, но најмногу до 20% од просечниот износ на вкупните трошоци на здравствената услуга, односно на лековите (член 32). За здравствените услуги за одобрено лекување во странство, осигуреното лице учествува со 20% од вкупните трошоци, но не повеќе од 200 евра во денарска противвредност. Законот предвидува ослободување од плаќање на учество за посебни категории на лица (член 34) и тоа: осигурени лица за лекарски преглед кај избраниот лекар и итна медицинска помош на повик; децата со посебни потреби според прописите за социјална заштита; корисници на постојана парична помош, лицата сместени во установи за социјална заштита; душевно болни лица сместени во психијатриски болници и ментално ретардирани лица без родителска грижа и осигуреници што во текот на една календарска година платиле учество во износ повисок од 70% од просечната остварена месечна плата во Република Македонија во претходната година. Се забележува неуедначеност во терминологијата, кое се препорачува да се надмине во иднина.

Дополително, осигурените лица учествуваат до 50% од утврдената цена на протезите, ортопедските и други помагала и санитетски средства, изработени од стандарден материјал, додека висината на учеството ја утврдува Фондот со општ акт на кој министерот за здравство дава согласност (член 33 став 1 и 2). Вакавата одредба има исклучок за децата до 18-годишна возраст и осигурените лица кои имаат потреба од протези за долни и горни екстремитети, слушни протези, ортооптички помагала и инвалидска количка и од медицински помагала за функција на физиолошките празнења (член 35).

Согласно Законот во задолжителното здравствено осигурување се опфатени неколку ранливи категории меѓу кои и: лице корисник на постојана парична помош; лице сместено во згрижувачко семејство; лице сместено во установа за социјална заштита (за институционална и вонинституционална

заштита); корисник на паричен надоместок за помош и нега од друго лице; лице кое до 18 годишна возраст имало статус на дете без родители и без родителска грижа, најмногу до 26 години, а користи социјална парична помош; лице опфатено со организирано самостојно живеење со поддршка; ако не може да се осигураат по друга основа (член 5 став 10). Во оваа група се вклучени и воените и цивилните инвалиди и членовите на семејството и родителите на лицата граѓани на Република Македонија, загинати во војните при распадот на СФРЈ (член 5 став 14).

Согласно Законот, на граѓаните им се обезбедуваат здравствени услуги во примарната, специјалистичко-консултативната и болничката заштита. Дополнително, во Законот е содржано правото на осигуреното лице на избор на лекар во примарната здравствена заштита (член 28 став 2) и лекар во специјалистичко-консултативната и болничката здравствена заштита, но со упат од избраниот лекар од примарната здравствена заштита (член 29 став 1).

Покрај основните здравствени пакети, терцијалната здравствена заштита⁹⁷ е доста далечна за лицата со попреченост, кои континуирано имаат потреба од нејзино користење, особено лицата со телесна попреченост.

Законот за заштита на правата на пациентите⁹⁸ во членот 2 и членот 5 ги регулира поединечните аспекти од правото на здравје, односно правото на секој граѓанин на највисок можен стандард на здравствена заштита, притоа одредувајќи дека здравствената заштита треба да биде квалитетна и континуирана и во согласност со тековните достигнувања во здравството, соодветна на поединечните потреби на пациентот, со отсуство на психичка и физичка злоупотреба и со целосно почитување на достоинството на неговата личност и во негов најдобар интерес. Воедно законот подетално ги елаборира и начелата на кои се заснова заштитата на правата на пациентите, и тоа начелото на хуманост и

⁹⁷ Види: Хендикеп – сложувалка што недостасува, Приказ на состојбата на лицата со хендикеп, Полио плус, 2012 година, стр.60- 64.

⁹⁸ Закон за заштита на правата на пациентите, Сл.в.бр. 82/08.

начелото на достапност. Принципот на недискриминација во остварувањето на правата е регулиран во член 5, став 2 каде што е наведено дека: „[п]ациентот има право на остварувањето на правата, пропишани со овој закон, без дискриминација заснована врз пол, раса, боја на кожата, јазик, вера, политичко или кое и да е друго мислење, национално или социјално потекло, припадност на национално малцинство, материјална положба, потекло по раѓање, сексуална ориентација или кој и да е друг статус“. Попреченоста не е експлицитно спомената во основите за заштита од дискриминација. Тоа претставува сериозно отстапување во заштитата на правата на пациентите. Овој недостаток треба да се надмине во следна измена на законската регулатива.

Дополнително, законот предвидува повеќе права на пациентите и тоа: право на пациентот на учество во одлучувањето, право на информираност, одбивање на прием на информација, право на пациентот да прифати или да одбие одредена медицинска интервенција, заштита на правата на пациентот што не е способен да даде изјава, заштита на правата на пациентот над кој се врши научно истражување, заштита на правата на пациентот вклучен во медицинска настава, зафати на човековиот геном, пристап кон медицинско досие, правото на доверливост на личните и медицинските податоци, право на одржување на контакти, право на самоволно напуштање на здравствена установа и право на приватност. Во оваа насока право на информација има и пациент со трајно намалена способност за расудување, во согласност со неговата физичка, ментална и психичка состојба, како и неговиот старател или законски застапник (член 11). Вака поставената одредба е добра, но поради отсуство на обуки за комуникација и пристап кон лицата со попреченост, во пракса истата е отежната⁹⁹.

Според Законот, правото на избор е изразено преку правото на пациентот прифаќањето или одбивањето на определена медицинска интервенција пациентот да го

⁹⁹ Види: *Правата на пациентите со фокус на лицата со интелектуална попреченост*, ECE, 2011 година, стр.6, <<http://www.esem.org.mk/pdf/Publikacii/ESE%20Intelektualna%20poprecenost.pdf>> Пристапено на: 05.11.2014.

изразува со потпишување на изјава (член 14 став 2). Во оваа насока законот вовел и дополнителна заштитна функција за лицата со попреченост. Имено член 14 став 4, од истиот закон одредува: „[с]лепо лице, глуво лице што не знае да чита, немо лице што не знае да пишува и глувонемото лице, прифаќањето или одбивањето на определена медицинска интервенција го врши со изјава дадена пред двајца сведоци“. Додека за пациентот кој не е при свест, за пациентот кој е примен во здравствена установа без негова согласност, за деловно неспособен или малолетен пациент, освен во случаи на неопходна медицинска интервенција, изјавата ја потпишува неговиот родител, законскиот застапник, односно старателот. Во пракса, многу ретко лицата со интелектуална попреченост¹⁰⁰ се консултирани и се вклучени во давање согласност поради непостоење на механизми што би потврдиле дека лицето со интелектуална попреченост добило поддршка во разбирање на здравствената состојба и носење на одлуката за согласност за одредена медицинска интервенција.

Во клаузулата за недискриминација, во Законот за ментално здравје¹⁰¹, се посочува дека: „[д]искриминација е какво било изолирање, исклучување, оддалечување или друг третман што има ефект на повреда или прекршување на еднаквоста во уживањето на правата, освен во случаите уредени со овој закон (член 4 точка 4, а во врска со членот 7-б), лицето со ментална болест има право на заштита од каков било облик на малтретирање, понижување и злоставување и не смее да биде дискриминирано поради состојбата со неговото ментално здравје“. Дополнително, прием на „[л]ице со ментална болест во која било болничка здравствена установа може да се изврши само ако лицето се согласило на неа, третман и рехабилитација или за прием врз основа на судска одлука, и во случаи кога какво било одложување на неа, третман или рехабилитација или за прием заради моментната состојба со неговото ментално здравје може да доведе до смрт или непоправлива штета по неговото здравје, сериозна самоповреда или повреда на други, како и предизвикување

¹⁰⁰ Види: Хендикеп – сложувалка што недостасува, Приказ на состојбата на лицата со хендикеп, Полио плус, 2012 година, стр.7.

¹⁰¹ Закон за ментално здравје, Сл.в.бр. 71/06.

на сериозна материјална штета“ (член 16). Со Законот е уредено правото „[д]а се почитуваат личноста, достоинството и приватноста на секое лице со ментална болест. Лицето со ментална болест има право на заштита од каква било форма на малтретирање, понижување и злоупотребување и не смее да биде дискриминирано поради состојбата со неговото ментално здравје“ (член 7).

И покрај солидно поставената законска рамка, праксата за пристапот кон лицата со ментална попреченост и нивниот третман во инситутциите покажува друга слика. Имено, при посетата и увидот во работата на Психијатриските болници во Скопје и во Демир Хисар, Народниот правобранител¹⁰² дошол до наод дека постојат: „несоодветни просторни услови за сместување на корисниците на услугите, како и непостоење на недоволен број на соодветен медицински и друг кадар за примена на современи начини на лекување и работа со корисниците на услугите заради подобрување за самостоен живот или за враќање во семејството; недоволно едуциран и обучен кадар за примена на современи начини на лекување на ментално болни лица; недостиг на средства за спроведување на реформите што треба да придонесат за промена на класичниот начин на лекување и намалување на бројот на корисници кои подолг период остануват да живеат во болнички услови заборавени од семејството и од општеството, без нивна рехабилитација и оспособување за самостоен живот или за живот надвор од болнички услови“. Слични се констатациите од увидот во психијатриските болници и во 2009 година од страна на Народниот правобранител¹⁰³. Исти наоди и констатции за состојбата на лицата сместени

¹⁰² Види: Извештај од извршен увид во Јавната здравствена организација Психијатриска болница „Скопје,, - Скопје, Одделение за вонболничка заштита и унапредување на менталното здравје “Пролет”- Скопје и Психијатриската болница “Демир Хисар”, Народен правобранител, 2006 година, стр.2 <<http://ombudsman.mk/upload/documents/JZO-mak.pdf>> Пристапено на: 20.10.2014.

¹⁰³ Види: Информација од посетите на психијатриските болници во Република Македонија, Народен Правобранител, 2009 годин, <<http://ombudsman.mk/upload/documents/Informacija-PB.doc>> Пристапено на: 25.10.2014.

во специјалните установи и психијатриски болници за 2011 и 2012 година изнесува и Хелсиншкиот комитет за човекови права¹⁰⁴. „[С]егашната состојба со менталното здравје во Република Македонија се карактеризира со мошне старомодна протективна и институционална грижа за пациентот, поврзана со неадекватни сместувачки капацитети и модели за медицинска рехабилитација“ е констатацијата на Институтот за јавно здравје на Република Македонија¹⁰⁵.

Законот за јавно здравје¹⁰⁶, како дел од своите функции во член 6 став 1 ги опфаќа и: следење и проценка на здравјето и добросостојбата на населението; идентификување, предвидување, испитување и ублажување на здравствените; проблеми и здравствените опасности во заедницата; заштита на здравјето, проценка на потребите и активностите потребни да се обезбеди заштита на здравјето; превенирање на болести преку мерки на примарна и секундарна превенција; унапредување на здравјето и здравствената едукација; предлагање на донесување и спроведување на закони и други прописи со кои се обезбедува заштита на здравјето, особено преку безбедноста на храната, водата, воздухот, работното место и земјиштето; обезбедување на компетентен мултидисциплинарен јавно-здравствен кадар; поддршка и спроведување на истражувања за здравјето; развој и планирање на јавно-здравствени политики; подготовка и управување со јавно-здравствени вонредни околности, вклучително и превенција, реакција и ублажување на последиците; и обезбедување на меѓусекторско партнерство и учество на заедницата за унапредување на здравјето и намалување на нееднаквостите.

Во Закон под „нееднаквости“ се подразбира: „[н]арушенарамнотежавораспределувањенаресурситеилидостапноста

¹⁰⁴ Види: Извештај од посетата на специјалните установи и психијатриските болници во Р.Македонија за 2011 и 2012 година, Хелсиншки Комитет за човекови права. <http://www.mhc.org.mk/system/uploads/redactor_assets/documents/281/pdf> Пристапено на: 25.10.2014.

¹⁰⁵ Види: Извештај за здравјето на населението во Република Македонија, Институт за јавно здравје на Република Македонија, 2013 година, стр.123, <<http://prizma.birn.eu.com>> Пристапено на: 25.10.2014.

¹⁰⁶ Закон за јавно здравје, Сл.в.бр. 136/11.

на услугите меѓу различни групи на население, без оглед дали разликите потекнуваат од местото на живеење или различно национално и социјално потекло или имотна положба“ (член 3 став 14). Во поимникот за заштита од недискриминација, попреченоста не е опфатена. Дополнително во задачите кои се предвидени во самиот закон во член 7 став 1-13, не се опфатени мерки согласно потребите на лицата со попреченост. Во законот, попреченоста не е опфатена во критериумите при подготвувањето и обезбедувањето на програми за континуирано професионално усовршување во областа на јавното здравје за вработените во Институтот и во центрите, како и за други целни групи, во соработка со центрите и други образовни институции (член 10 став 6). Се предлага надминување на оваа состојба со промена на регулативата.

Законот за лекови и медицински помагала¹⁰⁷, ја уредува превенцијата од несаканите дејства на лековите и на медицинските помагала преку воспоставување ригорозни системи за регистрација и режим на издавање на лековите (со или без рецепт). Во критериумите за пуштање на лекот во промет во критериумите за квалитетот, безбедноста и ефикасноста на лекот не се предвидени стандардите за пристапност и достапност на лековите за граѓаните со попреченост (член 29 став 2). Во поглед на медицинските помагала што се во промет, тие мора да бидат означени на надворешното и контактното пакување на македонски јазик и неговото кирилско писмо и да содржат упатство за употреба (член 132 став 2) кои ги пропишува министерот за здравство. Како и за лековите и за опремата не се предвидени стандардите за пристапност и достапност за граѓаните со попреченост. Се препорачува дополнување на одредбата пропишувајќи ги овие стандарди.

Со Законот за евиденции во областа на здравството¹⁰⁸, се уредуваат евиденциите, збирките на податоци и регистрите од областа на здравството, начинот на прибирање, обработка, архивирање и чување на податоците, објавувањето на податоците, обезбедување на квалитетот на податоците и заштита на податоците, како и остварувањето на правата и обврските

¹⁰⁷ Закон за лекови и медицински помагала, Сл.в.бр. 11/12.

¹⁰⁸ Закон за евиденции во областа на здравството, Сл.в.бр. 20/09.

поврзани со евиденциите во областа на здравството (член 1). Здравствените установи, во зависност од дејноста што ја вршат, треба да водат индивидуални евиденции, (член 8 став 1) за деца со посебни потреби (член 8 став 8).

Еднаквоста и недискриминацијата, е предвидена со Законот за спречување и заштита од дискриминација, објаснет погоре, со примена вклучително и во областа на здравственото осигурување и здравствената заштита (член 4 став 1 точка 3).

Во Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност 2010-2018¹⁰⁹ во областа на здравствената заштита, се предвидени серија на мерки: Вклучување на локалната власт преку програми за рехабилитација (3.1); Донесување на прописи за обезбедување ефективна здравствена заштита за лицата со инвалидност (3.2); Програми за рана детекција, дијагностика и рана интервенција, основање на развојни центри, вклучувајќи ги и мајките во преднаталниот период одаспект на психо - социјална поддршка (3.3); Едукација на здравствените работници и развивање на свеста за инвалидност кај нив, како би можеле, користејќи го своето знаење иметоди, во најголема можна мерка да бидат оспособени за задоволувањена конкретните потреби на лицата со инвалидност (3.4); Остварување и унапредување на правото на здравствена заштита, особено кај децата со инвалидност (3.5); Развивање на ефективни програми за постигнување на инклузија и организирање на хабилитација преку сервис во сите аспекти на здравјето, образованието и социјалните услуги (3.6); Континуирани обуки и тренинзи (почетни и напредни) на професионалците кои работат на хабилитација и рехабилитација (3.7); Остварување на правото за користење на специфични помагала за корекција и компензација, нивно одржување и обезбедување на лекови и покривање на трошоците за набавка и одржување од средствата на здравственото осигурување (3.8); Програми за адекватна и квалитетна здравствена услуга а кои се однесуваат на сексуалното и репродуктивното здравје (3.9).

¹⁰⁹ Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност, МТСП, Скопје, 2010 год.ина, стр.20-21.

Во ревидираната Национална стратегија за намалување на сиромаштијата и социјалната исклученост во Република Македонија 2010-2020¹¹⁰, се опфатени спецификите на одделни целни ранливи групи, меѓу кои и на лицата со попреченост. Стратегијата сама по себе има инкорпорирано и предвидени серија на мерки за унапредување на пристапот до и квалитетот на здравствената заштита за социјално исклучените групи, како и пристап до квалитетни услуги.

Интересна да се напомене е и Националната здравствена стратегија на Република Македонија 2020, со која се утврдува визијата за унапредување на здравјето и подобрување на здравствениот систем кој ќе одговара на потребите на населението. Стратегијата содржи анализа на дефицитите, односно предизвиците во однос на повеќе области како што се: демографска и социо-економска состојба, здравје, давање на здравствени услуги на граѓаните, јавно здравје, човечки ресурси, обезбедување на квалитетна здравствена заштита, финансирање на здравствената заштита и други прашања (фармацевтски услуги, здравствен информатички систем, интереси на потрошувачите).

Национална стратегија за сексуалното и репродуктивното здравје 2010-2020¹¹¹, има за цел да обезбеди широка платформа за интерсекторски пристап во реализацијата на сексуалните и репродуктивните права и да воспостави стратешка рамка за делување на сите партнери на сите нивоа на превенција во сите сектори на општеството со соодветна одржлива финансиска рамка на активности. Освен тоа, главната цел на стратегијата е до 2020 година сите граѓани во Република Македонија да имаат подобро сексуално и репродуктивно здравје. Стратегијата се состои од неколку целини, а во една од нив има и посебни одредби што се однесуваат за лица со попреченост (точка 6.3.2).

¹¹⁰ Национална стратегија за намалување на сиромаштијата и социјалната исклученост во Република Македонија (ревидирана 2010-2020), МТСП, Скопје, 2009 година, стр.50-54.

¹¹¹ Национална стратегија за сексуалното и репродуктивното здравје 2010-2020, Министерство за здравство, 2009 година, стр.25.

Со Правилникот за индикациите за остварување на право на ортопедски помагала и други помагала¹¹² се уредени правилата врз основа на кои се остварува правото на протези, ортопедски и други помагала, помошни и санитарски справи и материјали и заботехнички средства, изработени од стандарден материјал, начинот на остварување, како и висината на учество на осигурените лица со цената на тие помагала (член 1). Од аспект на остварувањето на правото на инвалидска количка, осигурените лица имаат право само на една собна инвалидска количка (член 13 став 1) доколку лицето е во работен однос, или ако детето е на редовно школување до 18, односно до 26 годишна возраст. Покрај собна количка имаат право и на теренска количка на рачен погон (член 13 став 2). Дали има потреба од теренска или инвалидска количка на електромоторен погон оценува лекарската комисија на Фондот (член 13 став 3), а рокот на траење на количките изнесува најмалку 60 месеци, а за деца до 18 години – 36 месеци – (член 15), а на антидекубиталното перниче 36 месеци. Слични се условите и за другите помагала. По престанокот на употребата од користење на количката, осигуреното лице односно член на неговото семејство, е/се должни количката да ја вратат во Фондот (член 16) согласно потпишаната изјава¹¹³ од страна на корисникот за домаќинско користење, во рок од 30 дена. Доколку лицето не ја врати количката, е обврзано на Фондот да му надомести штета од 80% од вредноста на помагалото, на денот на заверката.

Со Правилник за специјализирана медицинска рехабилитација како продолжено болничко лекување¹¹⁴, во член 7

¹¹² Правилник за индикациите за остварување на право на ортопедски помагала и други помагала, <http://www.fzo.org.mk/WBStorage/Files/1.Pravilnik_za_indikacii_za_ostvaruvanje_na_pravoto_na_oropedski_i_drugi_pomagala_precisten_tekst_115_od_2007.pdf> Пристапено на: 20.10.2014.

¹¹³ Информација до осигурените лица во врска со постапката за остварување на право на ортопедски и други помагала на терет на ФЗИОМ, <<http://www.zplrm.mk/Prevzemanja/Informacija%20osigurenici.pdf>> Пристапено на: 20.10.2014.

¹¹⁴ Правилник за специјализирана медицинска рехабилитација како продолжено болничко лекување, Сл.в.бр. 25/00, 34/00, 96/00, 50/01, 11/02, 31/03, 84/05, 37/06, 18/07, 36/07, 82/08, 98/08, 6/09, 67/09, 50/10, 156/10, 53/11, 26/12, 16/13, 91/13, 187/13, 43/14, 44/14, 97/14, 141/14.

став 1, се предвидува дека осигуреното лице може да оствари право на специјализирана медицинска рехабилитација само како продолжено болничко лекување и може да трае најмногу 21 дена. Исклучок се децата со церебрална парализа до тригодишна возраст, и за нив медицинската рехабилитација може да трае до 30 дена и тоа до четири пати во текот на годината (член 12 став 1), додека за децата над тригодишна до четиринаесетгодишна возраст може да трае до 30 дена два пати во текот на годината (член 12 став 3). Правото на придружник се остварува согласно Правилникот за содржината и начинот на остварување на правата и обврските од задолжителното здравственото осигурување и се однесува само на деца до 3 годишна возраст (член 9-10). Истовремено при користење на болничка здравствена заштита за дете/лице со попреченост над тригодишна возраст, законската регулатива не овозможува придружник без партиципација во текот на хоспитализацијата. Ваквата поставеност само дополнително го ограничува и/или го оневозможува правото на остварување на ефективна здравствена заштита и третман. Тоа е и еден од заклучоците во *Водичот за спроведување на националната стратегија за еднаквост и недискриминација*¹¹⁵, каде е констатирано дека остварувањето на услугите од основниот здравствен пакет за лицата со попреченост се минимални, како и дека набавувањето на неопходните лекови, препишани на рецепт од позитивната листа на лекови, тешко се набавуваат без партиципација, и најчесто лицата со попреченост се принудени да ги купуваат приватно, со што се загрозува здравствената, но и социјалната состојба на овие лица.

Дополнително во уживањето на правото на рехабилитација, лицата со попреченост се ставени во понеповолна положба, со неужувањето на правото на периодична реха-

¹¹⁵ Види: Виолета Влаховиќ, Анита Војновска Наумовска, Елена Грозданова, Атула Касуми, Тања Кикерекова, Билјана Сајковска, Зорица Стаменковска, Владимир Стојановиќ, Јована Тренчевска, Ипек Усеинова, Нермина Факовиќ, Светлана Цветковска, *Водич за спроведување на националната стратегија за еднаквост и недискриминација врз етничка припадност, возраст, ментална и телесна попреченост и врз полово основа*, Британски совет во Македонија, 2013 година, стр.51, <http://www.britishcouncil.mk/sites/britishcouncil.mk/files/vodic_nsen_mk.pdf> Пристапено на: 21.10.2014.

билитација во бањско-климатски услови, туку само како продолжено трауматолошко и постоперативно лекување за ограничен временски период. Во истражувањето спроведено од Институтот за јавно здравје¹¹⁶, од вкупниот број на испитаници (56 вкупно), поголемиот дел од нив, 35 или (62,5%) од испитаниците одговориле дека рехабилитацијата не спаѓа во пакетот на здравствената заштита, 11 испитаника одговориле потврдно и 10 не одговориле на прашањето. Дополнително во 2013 година Народниот правобранител¹¹⁷ дошол до констатација дел „[д]ецата со посебни потреби отежнато ги остваруваат правата од здравствена заштита, а не секогаш се соодветно згрижени и третирали во институциите за грижа на овие деца“.

Во областа на здравствената заштита постојат и други политики и стратегии, како и нови програми на Владата кои го регулираат правото од здравствена заштита како и воведување на нови услуги во телемедицината. Карактеристично за сите нив е дека истите не се приближени до протребите на лицата со попреченост.

И покрај наведените здравствени услуги, сепак во пракса, од аспект на лицата со попреченост недостасуваат специјализирани здравствени услуги, програми и сервисни служби за превенција, рано откривање, дијагностицирање, ран третман и рехабилитација на деца и лица со попреченост. Од друга страна поради возрасната граница, и третирањето на лицата со попреченост до 26 годишна возраст како деца, граѓаните со попреченост се соочуваат со ограничен пристап во обезбедување на бесплатна здравствена заштита, лекување, третмани, помагала и лекови. Имено, Законот за здравствено осигурување обезбедува ослободување од учество при користење на услуги од здравствена заштита само за деца, односно за лица со попреченост до 26-годишна возраст, но не и потоа.

¹¹⁶ Институт за јавно здравје на Република Македонија, 2013 година, стр. 99, <<http://prizma.birn.eu.com/>> Пристапено на: 22.10.2014.

¹¹⁷ Види: Годишен извештај на Народниот Правобранител за 2013, Народниот Правобранител, Скопје, стр.38, <<http://ombudsman.mk/upload/Godisni%20izvestai/GI-2013.pdf>> Пристапено на: 22.10.2014.

Како една од причините за неефикасното и неефективното користење на здравствените услуги е и физичката непристапност на голем број здравствени установи, меѓу кои и на самото Министерство за здравство, како и Фондот за здравствено осигурување¹¹⁸. Во однос на остварувањето на правото на здравствено осигурување, во истражувањето е констатирано дека пристапот до здравствено осигурување е ист како и за општата популација, при што лицата со телесна попреченост честопати не посетуваат лекар, бидејќи не се во можност да ја платат партиципацијата и/или целосната услуга.

Од друга страна, здравствените работници и пациентите во недоволна мера ги познаваат правата и обврските на пациентите, како и правата и обврските на здравствените работници. Ваквата состојба во голема мера придонесува за зголемување на случаите на нивна повреда, како и постоење на недоверба меѓу пациентот и лекарот при носењето на одлуки и обезбедување на здравствените услуги. Состојбите во однос на остварување и заштита на правата на пациентите се посебно загрижувачки кај лицата со попреченост.

Во поглед на соочувањето со дискриминацијата во здравствениот систем, 16% од испитаниците сметаат дека се дискриминирани лицата со физичка и 15% со интелектуална (15%) попреченост.¹¹⁹

Едни од заклучоците во специјалистичкиот истражувачки труд *Патронажна служба кај деца со посебни потреби*¹²⁰, укажува дека патронажните сестри имаат потреба од повисок степен на едукација за третман и рехабилитација на деца

¹¹⁸ Види: Сексуалното и репродуктивното здравје и лицата со телесна попреченост, Извештај од проценка за потреби од услуги, Хера, 2012 година, стр.20 <http://hera.org.mk/wp-content/uploads/2014/02/izvestaj-poprecenost_rz.pdf> Пристапено на: 21.10.2014.

¹¹⁹ Види: Емилија Симоска, Наташа Габер, Анета Јовевска, Патар Атанасов, и Климе Бабунски, *Истражувачки проект: Колку е инклузивно македонското општество*, Фондација Институт отворено општество - Македонија, 2008 година, стр.48, <<http://www.soros.org.mk>> Пристапено на: 21.10.2014.

¹²⁰ Види: Љиљана Ивановска, *Специјалистички труд - Патронажна служба кај деца со посебни потреби*, 2010 година, стр.4-5, <https://eprints.ugd.edu.mk/475/1/Specijalisticki_Liljana_Ivanovska.pdf> Пристапено на: 26.10.2014.

со посебни потреби во домашни услови, како и тоа дека има потреба од поголема координација и соработка на патронажната служба со други здравствени, социјални и образовни институции, со цел обезбедување на поквалитетна комуникација во односот здравствен работник – клиент.

57% од интервјуираните родители, во *Извештај од истражување за состојбите во однос на имплементацијата на КППП на ОН*¹²¹ не се задоволни од услугите од здравствена заштита, дури 100% од интервјуираните родители на лица со интелектуална попреченост над 26 години го посочуваат селективниот пристап во обезбедувањето на бесплатна здравствена заштита, лекување третмани и лекови, како и тоа дека системот на проценка на специфичните потреби на лицата со пречки во фичичкиот и психичкиот развој е недоволно развиен и застарен. Стериотипите и размислувањата се дополнителна пречка¹²² во остварувањата на правата од здравствена заштита кај лицата со попреченост, при што истите често се омаловажувани, а ги сметаат иза асексуални.

Дополнително со овие наоди се и посочувањата за неопходноста од разграничување на сервисите за хабитација и рехабилитација кои се неопходна поддршка во обезбедувањето на достоинствен и независен живот на лицата со попреченост, како и големите трошоци кои се издвојуваат за неквалитени помагала.¹²³

Препораки:

- Унифицирање на користената терминологија за лицата со попреченост во законите од здравствената област

¹²¹ Види: *Извештај од истражување за состојбите во однос на имплементацијата на Конвенцијата на ОН за правата на лицата со попреченост*, Порака, 2012 година, стр.15.

¹²² Види: *Сексуалното и репродуктивното здравје и лицата со телесна попреченост - Извештај од проценка за потреби од услуги*, Хера, 2012 година, стр.61-62.

¹²³ Види: Елена Кочоска, Звонко Шаврески, Истражувачки проект: Цена на Чинење, Полио плус, 2011 година, стр.39, <www.polioplus.org.mk> Пристапено на: 21.10.2014.

имајќи го предвид социјалниот модел на гледање на попреченоста, согласно КПЛП.

- Измена на Законот за заштита на правата на пациентите во насока на изрично пропишување на забраната на дискриминацијата врз основ на попреченост како и задолжително вклучување на лице со попреченост во механизмите за заштита на правата на пациентите.
- Развивање и донесување на регулаторна рамка за најразлични видови на примарни, секундарни и терцијални здравствени услуги која ќе овозможи високо ниво на достапност, и поддршка на лицата со попреченост и лицата со ментални заболување за нивно вклучување во заедницата, како и разграничување и развивање на сервисите за рехабилитација и хабитација и обезбедување на услуги со подеднаков квалитет.
- Измена на Законот за здравствено осигурување и Законот за здравствена заштита во насока на дозволување на лицата со попреченост да ја користат бесплатно терцијалната здравствена заштита согласно потребата настаната од попреченоста.
- Обезбедување на непречен пристап и достапност на сите здравствените објекти, вклучително и Министерството за здравство, Фондот за здравствено осигурување, сите јавни здравствени установи, како и клиници, болници, здравствени домови, заводи, ординации, аптеки и сл. Дополнително, потребно е вклучување на лицата со попреченост во регулаторните тела за издавање на лиценца за работа на здравствените установи.
- Измена на Законот за набавка на лекови и опрема со воведување на стандардите за пристапност и достапност на лековите и опремата што се пушта во промет.
- Измена на Законот за здравствено осигурување со овозможување континуирано користење, без никакви возрасни ограничувања, на ортопедските помагала со повисок квалитет и функционалност, согласно потребата на граѓаните со попреченост.

- Задолжителна едукацијата и обука на здравствениот персонал за пристап и комуникација со лицата со попреченост, на патронажните сервиси, како и на оние кои се вклучени во психијатриските болници.
- Обезбедување соодветни технички услови и неопходна медицинска опрема во гинеколошките ординации за лица со телесна попреченост.
- Обезбедување на мобилни тимови на здравствени работници за доставување услуги за СРЗ (едукации и советувања за СРЗ, поддршка во семејствата со новороденче, советување и делење контрацепција) на лица со телесна попреченост.
- Задолжително вклучување на прашањето на попреченост во новите владини програми „Ало Докторе“, „Мој термин“ и новите телемедицински услуги кои се планираат да се донесат.
- Измена на одредбите со кои е регулирана граѓанската постапка за сместување на лица во психијатриска установа, и доброволното и сместувањето со одлука на судот.

V. РАБОТА И ВРАБОТУВАЊЕ

Кога станува збор за правото на работа на лицата со попреченост од меѓународните стандарди покрај КПЛХ исклучително важен е и Меѓународниот пакт за економски, социјални и културни права. Во рамките на редовното известување по овој Пакт, особено значајни се заклучните согледувања на Комитетот за економски, социјални и културни права донесени по повод иницијалниот извештај за Република Македонија за спроведување на МПЕСКП од 2006 година¹²⁴. Имено, Комитетот упатува конструктивни критики во однос на исклучително високата стапка на невработеност, посебно во однос на *inter alia* лицата со ментална и телесна попреченост (параграф 15) и бара од државата во следниот извештај да вклучи статистички податоци за невработеноста разделени и по попреченост (параграф 35).

Уставот на Република Македонија, во својот член 32 го предвидува правото на работа и неговите сродни права. Ова право е со општа намена и предвидува дека секој [вклучително и лицата со попреченост] има право на работа, слободен избор на вработување, заштита при работењето и материјална обезбеденост за време на привремена невработеност (став 1). Дополнително, се наведува дека секому, под еднакви услови, му е достапно секое работно место (став 2), и, притоа, секој вработен има право на соодветна заработувачка (став 3) како и право на платен дневен, неделен и годишен одмор и од сите овие права вработените не можат да се откажат (став 4). Истите понатаму се доуредуваат со закон и колективни договори (став

¹²⁴ Concluding observations of the Committee on Economic Social and Cultural Rights, UN Doc. E/C.12/MKD/CO/1, from 24 November 2006, <<http://www2.ohchr.org/english/bodies/cescr/docs/E.C.12.MKD.CO.1.pdf>> Пристапено на: 29.10.2014.

5). Членот 35 став 3 предвидува дека на инвалидните лица државата им обезбедува посебна заштита како и услови за нивно вклучување во општествениот живот. Членот 32 став 2, односно антидискриминациската клаузула, треба да се чита во согласност со членот 9 од Уставот која во себе содржи клаузула за еднаквост, објаснета погоре.

Покрај Уставот, во областа на работните односи на лицата со попреченост клучен закон е Законот за работни односи и Законот за вработување на инвалидни лица како *lex specialis*, објаснет подолу. Членот 6 од Законот за работни односи изрично ја забранува дискриминацијата воопшто, вклучително и по основа на *инвалидност* извршени од страна на физички и правни лица како во јавниот така и во приватниот сектор. Истиот ги забранува сите форми на дискриминација, вклучително директната дискриминација (член 7 став 2), индиректната дискриминација (член 7 став 3) и вознемирувањето (член 9 и 9-а) на кандидатот за вработување и на работникот. Како што е објаснето и погоре, дискриминацијата е забранета во однос на условите за пристап до одредено вработување, самовработување или професија, вклучувајќи ги и критериумите за избор на кандидатите за вработување; напредувањето во работата; пристапот до сите видови и нивоа на професионални советувања, обуки, напредни професионални обуки и дообуки, вклучувајќи и практично-работно-искуство; условите за вработување и работа, вклучувајќи плата и други надоместоци и отказ од работа; зачленувањето и учеството во активностите на синдикатите и организациите на работодавците или други организации чии членови се занимаваат со одредена професија, како и погодностите кои произлегуваат од тоа членување (член 7 став 4).

Критика е што Законот не ја предвидува инструкцијата за дискриминација а не ги забранува изрично ниту дискриминациските огласи или изјави врз основ на попреченост. Имено, Законот во својот член 24 став 1 ги забранува изрично дискриминациските огласи или изјави само по основа на полот, наведувајќи дека: „[р]аботодавачот не смее слободното работно место да го објави само за мажи или само за жени,

освен ако определениот пол е неопходен услов за вршење на работата“. Ова во иднина треба да се измени и усогласи со меѓународните антидискриминациски стандарди.

Посебно интересна за разгледување е и одредбата од Законот за работни односи во која се наведува дека „[п]ри склучување на договор за вработување кандидатот не е должен да достави доказ за здравствената способност, освен ако работодавачот на своја сметка го испрати на здравствен преглед“ (член 25 став 5), кој се дополнува со следниот став кој вели: „[п]роверката на знаењето, односно способноста на кандидатот или утврдувањето на здравствените способности на кандидатот не смеат да се однесуваат на околностите коишто не се во непосредна врска со работата на работното место за коешто се склучува договорот за вработување“ (член 25 став 6). Овие одредби во целост ги задоволуваат станандардите за заштита од дискриминација на лицата со попреченост, меѓутоа истите се дерогираат ако се земат предвид одредбите, на пример, од Законот за административни службеници (кој се однесува на вработувањето во јавниот сектор) каде се предвидува *општата здравствена способност за работното место* како еден од условите за вработување (член 31 став 1 точка 4). Вака поставена оваа одредба, иако навидум неутрална, сепак, има диспропорционален негативен ефект за лицата со попреченост затоа што целата група *apriori* е оневозможена во конкурирањето за вработување. Иако за некои групи на лица со попреченост овој критериум би бил валиден, сепак, за лицата со телесна или сензорна попреченост, кои имаат психо-физичка спремност за извршување на суштинските задачи на односното работно место овој критериум е ирелевантен, а со тоа и крајно дискриминациски. Затоа, треба да се направи разграничување на здравствената состојба и способност од работната состојба и способност кај лицата со попреченост, и истите да не се изедначуваат.¹²⁵

Исти вакви одредби можат да се забележат и во Законот за судовите (член 45 став 1 точка 3), Законот за адвокатура (член 12), Законот за полиција (член 95), Законот за служба во армијата

¹²⁵ Види: Жанета Попоска, *Вработување на лицата со хендикеп во Република Македонија (правна анализа)*, Полио плус, Скопје, 2013 година, стр.23-24.

(член 31), Законот за надворешни работи и други. Ваквиот критериум не секогаш значи дека ќе биде дискриминациски, меѓутоа истиот треба да се предизвика и да се стави под судска контрола. Затоа, се предлага преиспитување на овој критериум кој го ограничува пристапот на лицата со попреченост до работните места во државната администрација, судството и адвокатурата, и негова целосна индивидуализација во склад со членот 25 од Законот за работни односи, односно ставање на овој услов во контекст на самата професија.

Покрај антидискриминациските одредби, Законот предвидува и посебна заштита за *inter alia* лицата со попреченост (членови 122, 161-162, 164 и 169, 177-178). Покрај посебната заштита на работниците - инвалиди, Законот за работни односи нуди и заштита на работниците - родители на деца со попреченост. На пример, во согласност со Законот еден од родителите на дете со развојни проблеми и посебни образовни потреби има право да работи со половина од полното работно време, а ова скратено работно време ќе се смета како полно работно време (член 169). Исто така, во согласност со членот 137 став 3 од Законот за работни односи, *inter alia* инвалид, работник со најмалку 60% телесно оштетување и работник кој негува и чува дете со телесен или душевен недостаток има право на уште три работни дена годишен одмор.

Кога зборуваме за лицата со попреченост во сферата на работните односи, односно посебните услови за вработување и работење на овие лица, неминовно треба да се спомне и Законот за вработување на инвалидни лица. Во членот 1 од Законот се наведува дека „[с]о овој закон се уредуваат посебните услови за вработување и работење на инвалидни лица кога самостојно вршат професија или дејност, кај работодавец или има својство на работодавец, како и условите за основање и погодностите за работење на трговското друштво за вработување на инвалидни лица“. Практиката покажува дека со него не се опфатени сите категории на лица со попреченост, особено не оние кои самостојно вршат дејност или професија, односно се занимаваат со слободни активности како, на пример: адвокат, лекар, нотар и слично, кои се оневозможени да ги остварат бенефициите што ги

дозволува Законот. Од анализата на одредбата се заклучува дека самиот член е доста нејасен од причина што се наведени категории на лица кои Законот за трговски друштва не ги познава, затоа што трговец-поединец е физичко лице кое во вид на занимање врши некоја трговска дејност и не е јасно како може лице кое самостојно врши дејност истата да ја врши кај трговец-поединец. Од тие причини потребно е автентично толкување на оваа одредба, со цел нејзино појаснување, а можно е и нејзина измена и усогласување со категориите кои ги познава Законот за трговски друштва.

Позитивно е што со членот 4 од Законот се предвидуваат голем број на стимулативни мерки за подобрување на условите за вработување на лицата со попреченост, како што се: доделување на неповратни средства за вработување на неопределено време на невработено лице со попреченост, приспособување на работното место на кое ќе работи лицето доколку тоа е потребно, набавка на опрема, ослободување од даноци и обезбедување на средства за придонеси, и финансиска поддршка во работењето. Стимулативните мерки се валоризирани во број на месечни плати кои како неповратни средства се исплаќаат од Посебниот фонд формиран во согласност со овој закон. Ова се принципиелно добри решенија кои се класифицираат како афирмативни мерки. Сепак, истите треба да има можност да се преиспитуваат од страна на судот во конкретен случај, со цел да се оцени нивната целисходност, посебно имајќи предвид дека постои сериозна загриженост за можна злоупотреба од страна на работодавците, посебно на заштитните друштва.

Создавањето на можности за вработување на лицата со попреченост неминовно опфаќа и обезбедување на соодветно приспособување за оваа група на лица во процесот на интервјуирање при вработувањето, како и на работното место. Затоа со членот 7 став 2 од Законот се предвидува соодветно приспособување за лицата со попреченост наведувајќи дека, „[п]ри вработување на инвалидно лице, работодавецот е должен да создаде соодветни услови за работење и адаптација на работното место во зависност од работното место, видот и степенот на образованието и видот и степенот на инвалидноста

на инвалидното лице кое се вработува“. Законодавецот не ја објаснува подетално оваа норма, притоа не наведувајќи какви се тие услови кои треба да ги создаде работодавецот. На пример: дали тие би опфаќале приспособување на процесот на интервјуирање при вработувањето, приспособување на работното време и практики, па сè до обезбедување на професионален вокациски тренер. Непрецизирајќи ја одредбата, законодавецот преку судската практика оставил да се постават границите на овој правен институт.

Дополнително, законодавецот не објаснува подетално ниту каква адаптација треба да изврши на работното место, меѓутоа тоа е прецизирано со Правилник за критериумите и начинот на доделување на неповратни средства од Посебниот фонд за подобрување на условите за вработување и работење на инвалидни лица. Имено, според членот 7 став 2 од овој Правилник се наведува дека адаптацијата опфаќа приспособување како на работните и помошните простории така и на опремата, средствата за работа, уредите и другите технички средства за работа. Добро е што покрај обврската за соодветно приспособување истиот предвидел и финансиски средства кои се обезбедуваат од посебен фонд за подобрување на условите за вработување и работење на лицата со попреченост (член 8 и член 20). Меѓутоа, загрижува фактот што овие средства кои се содржат во Посебниот фонд постојано се намалуваат, притоа создавајќи недостаток од средства за вработување и соодветно приспособување за лицата со попреченост. Имено, во периодот од 2000 до 2013 година овој Закон е изменет 8 пати, притоа намалувајќи ги средствата во Посебниот фонд од иницијалните 15% до 5% од вкупно остварените средства од постојниот придонес за вработување. Исто така, се смета дека Посебниот фонд треба да биде издвоен како посебно правно лице, со цел да се зацврсти неговата улога и одговорност во системот и да се намалат можностите за каква било злоупотреба. И за крај, тоа што јасно го предвидува законодавецот е ограничената можност за употреба на овој правен институт, односно лимитирање на персоналниот опфат на заштита. Имено, за да може едно лице да побара соодветно приспособување истото треба да

биде вработено во приватниот сектор и да му биде признато постоењето на инвалидитет во согласност со Законот¹²⁶.

Од аспект на антидискриминација, дискутабилна е одредбата во членот 4-а став 5. Имено, истиот предвидува дека „[и]нвалидно лице може да биде работодавец или да врши работа на одговорно лице кај работодавец, доколку добие позитивно мислење од Комисијата при Министерството за труд и социјална политика ...“ Иако, се смета дека целта на законодавецот не била да ги дискриминира лицата со попреченост, туку постапувал заштитнички спрема нив (посебно спрема лицата со ментална попреченост) кои се сакало да се заштитат од можни злоупотреби, сепак, вака поставена одредба со која се бара наод и мислење за способност на лицето со попреченост за вршење на раководни функции е дискриминациска и треба да се напушти. Истата претставува училиштен пример за дискриминација во појавна форма вознемирување, заснована врз закон.

И за крај, посебно интересно за разгледување е прашањето на заштитните работилници. Со Законот и двата правилника кои произлегуваат од него се регулира прашањето на вработувањето на лицата со попреченост во заштитните работилници. Имено, во членот 9 од Законот се дефинира заштитното друштво како „[т]рговско друштво кое има вработено најмалку десет лица на неопределено време, ако најмалку 40% се инвалидни лица од вкупниот број на вработени, од кои најмалку половина се лица со утврдена инвалидност“. Заштитните друштва се ослободуваат од плаќање на данок од добивка и сите давачки од добивката, а вработените во заштитното друштво, кои не се лица со попреченост, се ослободуваат од плаќање на персонален данок на доход а средствата за придонеси за пензиско и инвалидско осигурување ги обезбедува државата. Позитивно е да се напомене што ангажирањето во заштитните работилници се смета за редовно вработување во согласност со националното

¹²⁶ Види: Жанета Попоска, Беким Кадриу, Ленче Коцевска, Елена Кочоска, *Анализата на дискриминациските практики во областа на вработувањето и работните односи*, ОБСЕ и МТСП, Скопје, 2013 година, стр.67-69.

законодавство. Меѓутоа, не треба да се заборави дека вработувањето во заштитните друштва треба да биде преодно решение кон целосно вработување на отворениот пазар на трудот на лицата со попреченост и притоа не треба да го дерогира ова второво како и вработувањето во јавниот сектор.

Моментално се работи на измени на Законот за вработување на инвалидизирани лица¹²⁷ во насока на воведување на квотен систем за вработување на лица со попреченост како и законско уредување на професионалната рехабилитација на овие лица. Имено, се предлага секое претпријатие од јавен и приватен сектор кој има над 35 вработени да има обврска да вработи лице со попреченост и притоа квотата да изнесува не помалку од 2% ниту повеќе од 6% од вкупниот број на вработени, во зависност од дејноста која ја врши работодавачот (предлог член 7). Оваа обврска не е предвидена за новооснованите претпријатија до истекот на 24 месец на основањето како и на странските, дипломатски и конзуларни претставништва и друштва. Доколку работодавачот не вработи лице со попреченост а има таква обврска должно е да плаќа паричен надоместок (предлог член 8). Од друга страна, работодавачите кои немаат обврска за вработување на лица со попреченост а имаат вработено лице или лица со попреченост, како и работодавачи кои што вработуваат повеќе лица со попреченост од пропишаната квота може да остварат парична награда (предлог член 7 став 7).

Дополнително, во предлог Законот се регулира и професионалната рехабилитација на лицата со попреченост (предлог член 22-25). Позитивно е што и во дефинирањето на лицата со попреченост (наречени *лица со инвалидност*) се применува пристапот заснован на социјалниот модел (предлог член 2 став 1), но претставува проблем потребата за докажување на попреченоста (предлог член 6 став 1 точка 1). За жал, предлог законот не ги надминува недостатоците

¹²⁷ Предлог Закон за вработување на лица со инвалидност, МТСП, октомври 2014 година. Според предлог член 40, Законот се планира да се применува од 1 јануари 2015 година, додека одредбите поврзани со квотниот систем и професионалната рехабилитација на лицата со попреченост ќе започнат со примена од 1 јануари 2016 година.

поврзани со дискутабилната одредбата во членот 4-а став 5 со која се бара позитивно мислење од Комисија ако лицето со попреченост сака да биде работодавец или да врши работа на одговорно лице кај работодавец (предлог член 11 став 4). Остануваат и сите одредби поврзани со заштитните друштва, притоа пропуштајќи ја можноста за целосна интеграција на отворениот пазар на трудот на лицата со попреченост.

Вработувањето на лицата со попреченост неминовно е поврзано со создавањето на можности за истото, притоа гарантирајќи го ова право на еднаква основа со другите. Токму затоа, правото на работа е поврзано со антидискриминациски клаузули и истото треба да се анализира и од тој аспект. Иако во Законот за работни односи постојат антидискриминациски клаузули, анализирани погоре, сепак, кога зборуваме за дискриминација врз основа на попреченост исклучително важно е да се спомене и Закон за спречување и заштита од дискриминација. Имено, Законот ги забранува сите форми на дискриминација извршени од страна на физички и правни лица, како во јавниот така и во приватниот сектор, помеѓу другото и во областа на вработувањето и работните односи (член 4).

За лицата со попреченост посебно важен е членот 5 став 1 точка 12 и членот 8 став 2 кој предвидува обезбедување на соодветно приспособување. Имено, Законот предвидува дека, „[п]рилагодувањето на инфраструктурата и сервисите е преземање соодветни мерки потребни во одреден случај за да мусеовозможиналицето соментална и телесна попреченост да има пристап, да учествува и да напредува во работниот процес, освен ако овие мерки не наметнуваат диспропорционални оптоварувања за работодавачите“. Критиката на оваа одреба се уптаува затоа што е ограничувачка, односно се однесува само на приспособувањето на инфраструктурата и сервисите. Понатаму, Законот не го дефинира терминот „соодветни мерки“ за лицата со попреченост, освен што објаснува дека тие се индивидуализирани, односно кои се потребни во соодветниот случај. Дополнително, Законот не прави разлика помеѓу важните и основните функции на работното место, и оние маргинални и небитни функции, што е значителен

недостаток на оваа одредба. И за крај, што се однесува до прашањето за несразмерен товар, односно според нашиот Закон: диспропорционални оптоварувања, националното законодавство не го анализира и не го обусловува истиот, како во другите држави, со големината и статусот на правното лице (државно или приватно), финансиските трошоци, обемот и финансиските извори на работодавецот, како и можноста да се добијат средства од јавни извори или каква било друга помош. Се смета дека при измена на Законот ова појаснување треба изрично да се вметне.

Во членовите од 13 до 15 предвидени се исклучоците од дискриминацијата, а за лицата со ментална и телесна попреченост се однесуваат следниве, и тоа: ниту едно дејство нема да се смета за дискриминација ако претставува мерка која е предвидена со закон а со цел поттикнување на вработувањето (член 15 став 1 точка 2)¹²⁸; при предвидувањето на суштествениот и одлучувачки услов за вработување (член 14 став 1 точка 2); при посебните случаи на преземање на афирмативни мерки (член 13); при постоењето на различен третман на лицата со попреченост во остварувањето на обука и добивањето на образование, со цел задоволување на посебните образовни потреби а поради изедначување на шансите (член 15 став 1 точка 3); и при вршењето на посебната заштита предвидена со закон за *inter alia* лицата со попреченост (член 15 став 1 точка 7).

Ревидираната Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност 2010-2018 опфаќа седумнаесет посебни целини на дејствување меѓу кои и областа на професионалната и работна ориентација и вработувањето на лицата со попреченост, чија цел е обезбедување на еднакви можности за работа и вработување на овие лица со развој и примена на системски решенија

¹²⁸ Како што се, на пример, мерките за поттикнување на вработувањето на лицата со попреченост како во јавниот така и во приватниот сектор, предвидени со Законот за вработување на инвалидни лица. Меѓутоа, вака дефиниран овој исклучок, без притоа да се предвиди задоволување на тестот на пропорционалност, е доста дискутабилен. За повеќе информации види: ECJ, *Werner Mangold v. Rüdiger Helm*, Case C-144/04, [2007] ECR I-9981.

кои се засноваат на потребите и способностите. Предвидени мерки за постигнување на оваа цел се следниве: зајакнување на капацитетите на сите засегнати институции; развивање на механизми и ресурси за професионална рехабилитација, развој на стручното и професионалното оспособување; мотивацијата на лицата со попреченост; развивање на механизмите за процена на работната способност на оваа група на работници; и унапредување на системите за информирање за вработување¹²⁹.

Националната стратегија за еднаквост и недискриминација 2012-2015 заедно со Оперативниот план за недискриминација по основа на менталната и телесна попреченост 2012-2013 се клучни документи кои го разгледуваат прашањето на заштита од дискриминација врз основа на попреченост во областа на *inter alia* вработувањето, од аспект на политики. Имено, унапредување на можностите за вработување и работа на лицата со попреченост на еднаква основа со другите е стратешка цел I во Националната стратегија. Во неа посебно се става акцент на соодветното приспособување на работното место за лицата со попреченост, односно зајакнување на капацитетите на сите чинители за спроведување на овој институт во практика. Притоа, измените и дополнувањата, особено во Законот за вработување на инвалидни лица, извршени бројни соодветни приспособувања како и зголемената свесност на работодавците за овој правен институт се земени како индикатори за покажување на успешноста во спроведување на оваа стратешка цел¹³⁰. Оваа стратешка цел понатаму е разработена во Оперативниот план за недискриминација по основа на менталната и телесна попреченост 2012-2013, во кој акцент се составана: унапредување на законската рамка, зајакнување на капацитетите на сите засегнати институции; идентификување на моделите за меѓуинституционална соработка, развој на стручното и професионалното оспособување како и мотивација на лицата

¹²⁹ Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност, МТСП, Скопје, 2010 година, стр.23-24.

¹³⁰ Националната стратегија за еднаквост и недискриминација по основ на етничка припадност, возраст, ментална и телесна попреченост и пол 2012-2015, МТСП, Скопје, 2011 година, стр.27-28.

со попреченост; развивање на механизмите за процена на работната способност на оваа група на работници, унапредување на системите за информирање за вработување; и воведување на афирмативни мерки за нивно вработување како активни мерки за вработување како што се квоти, „систем на празна столица“ и слично.¹³¹

Националната стратегија за намалување на сиромаштијата и социјалната исклученост 2010-2020 разработува четири приоритетни подрачја и тоа: вработување; неформална економија и јакнење на претприемништвото; пазар на трудот; и сиромаштија и социјална обесправеност. Треба да се напомене дека иако лицата со попреченост не се издвоени експлицитно како посебна целна група во Стратегијата, сепак, во подрачјето 1 кое се однесува на вработувањето како посебен резултат се издвојува *креирањето на еднакви можности при вработувањето на лицата со посебни потреби* (резултат бр.4). Во рамките на овој резултат се споменуваат две активности. Првата е создавање на еднакви можности за лицата со попреченост преку изработка на посебни програми за рехабилитација и интеграција следени со финансиска поддршка на државно и локално ниво. Втората е вработување на овие лица преку преземање на напори и обезбедување на средства за подобрување на вештините и знаењето на овие лица¹³².

Основен документ и рамка во која се дефинирани политиките на вработување е Националната стратегија за вработување 2015, во која, за жал, меѓу дефинираните приоритетни цели не е изрично опфатено зголемувањето на стапката на вработеност на лицата со попреченост. Имено, ако земеме предвид дека овие лица како група се карактеризираат со висока стапка на невработеност и со ниска стапка на активност на пазарот на трудот, нивно неопфаќање директно во Стратегијата создава простор за загриженост.

¹³¹ Оперативниот план за недискриминација врз основ на ментална и телесна попреченост 2012-2013, МТСП, Скопје, 2012 година, стр.20-24.

¹³² Националната стратегија за намалување на сиромаштијата и социјалната исклученост во Република Македонија 2010-2020, МТСП, Скопје, 2010 година, стр.35-39, <<http://www.mtsp.gov.mk/?itemID=BD66FCC3A7FBCB47AB9150CBFECD2C96>> Пристапено на: 30.10.2014.

Овие лица би биле опфатени само со широко дефинирањето на поимот „други ранливи групи“ опфатени со Насоката 7: Зголемување на учеството на пазарот на трудот и намалување на структуралната невработеност, од Стратегијата. Дополнително, Националната стратегија за вработување се операционализира преку Националниот акциски план за вработување 2012-2013 година. При анализа на овој акциски план, се забележува дека лицата со попреченост се спомнати директно само во Цел 3: зголемување на вработеноста (во Активност 7 - ECDL обуки и сертификација за невработени лица и лица со инвалидност), и Цел 4: социјална инклузија на инвалидни лица и други ранливи групи (во Активност 1 - Субвенционирање за вработување на лица со хендикеп, лица во согласност со Законот за вработување на инвалидни лица). Ова само уште еднаш го покажува отсуството на стратешки пристап кон оваа група на лица.¹³³

Од погоре анализираното може да се заклучи дека во отсуство на суштински критериуми, афирмативни мерки и други механизми за поддршка и опфат на лицата со попреченост, активните политики за вработување нема да може да ги постигнат посакуваните општи цели дефинирани со Националната стратегија за вработување а со тоа маргинализирајќи ја уште повеќе оваа група на граѓани.

И покрај постојното законодавство и национални политики, бројот на вработените лица со попреченост наспрема целата вработена популација во Република Македонија е доста мал. Имено, според податоците од Државниот завод за статистика, во 2011 година бројот на вработените лица со попреченост изнесувал 2.394 од кои 814 биле жени, а дополнително на ова бројот на лицата со попреченост кои биле на рехабилитација е 147 од кои 42 биле жени.¹³⁴ Од вработените и лицата упатени на рехабилитација, најголем дел се со пречки во развојот (1.081 лице), потоа со физичка

¹³³ Види: Жанета Попоска, Беким Кадриу, Ленче Коцевска, Елена Кочоска, *Анализата на дискриминациските практики во областа на вработувањето и работните односи*, ОБСЕ и МТСП, Скопје, 2013 година, стр.72.

¹³⁴ Државен завод за статистика, Број.2.4.11.16, 2011 година, стр.28-29.

попречесност (538 лица), потоа следат лицата со оштетен слух (286 лица) и на крај лицата со оштетен вид (172 лица), а постои и категорија на други (465 лица).

Според податоците добиени од Агенција за вработување, во 2010 година невработените лица со ментална и телесна попреченост се распоредени во сите возрасни групи (од 15 до 60 години и повеќе) и кои во голем број се со ниска квалификација, односно 1.569 лица, а со високо и вишо образование се само 35 лица. Во Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност 2010-2018 година е отсликана состојбата со вработувањето на лицата со попреченост каде се наведува дека од вкупниот број на невработени лица со попреченост, 858 се лица со ментална попреченост, 448 се лица со физичка попреченост, 301 лице се инвалиди на трудот, 255 се лица со комбинирана попреченост, 134 лица имаат пречки во слухот, 119 лица имаат пречки во видот, 67 лица се воени инвалиди, 37 лица имаат пречки во говорот, 12 лица се военомирновременски инвалиди, 72 се лица со останати категоризирани видови на попреченост и 23 се лица со останати некатегоризирани видови на попреченост.¹³⁵

Како што објаснивме и погоре, истражувањата покажуваат дека, лицата со ментална попреченост следени од лицата со физичка попреченост се најмногу дискриминирани при вработувањето поради постоењето на бројни предрасуди спрема овие лица. На пример, иако на најголем број на лица не им пречи да соработуваат на работното место со лица со попреченост (72,3%), сепак, 29,8% од испитаниците не би прифатиле лице со попреченост да им биде претпоставено на работното место.¹³⁶ Ова се потврдува и со други истражувања кои покажуваат дека лицата со попреченост не се прифатени како вработени на еднаква основа со другите,

¹³⁵ Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност, МТСП, Скопје, 2010 година, стр.9.

¹³⁶ Види: Емилија Симоска, Наташа Габер, Анета Јовевска, Патар Атанасов, и Климе Бабунски, *Истражувачки проект: Колку е инклузивно македонското општество*, Фондација Институт отворено општество - Македонија, 2008 година, стр.35 и стр.50-51.

која се манифестира преку добивање на помала плата за иста работа, помали шанси за унапредување и вознемирување на работното место¹³⁷. Вкупно 25,9% од испитаните лица со физичка попреченост сметаат дека биле дискриминирани на работното место, со тоа што сметале дека најчесто дискриминирани се лицата кои припаѓаат на возрасната група од 35 до 49 години. Она што е интересно за ова истражување е што ја проблематизира и повеќекратната дискриминација и тоа на жените со физичка попреченост и постарите лица (над 50-годишна возраст) со физичка попреченост.¹³⁸

Како од законодавна така и од практична гледна точка посебно интересно за разгледување е прашањето на заштитните работилници. Податоците добиени од Државниот завод за статистика покажуваат дека заклучно со 31 декември 2010 година во државата постојат 268 претпријатија за вработување на вкупно 2.394 лица со попреченост од кои најмногу се вработени во Скопје (416 лица), Велес (337 лица) и Битола (301 лице)¹³⁹, додека заклучно со 31 декември 2013 година бројот на заштитните работилници изнесувал 232 претпријатија за вработување на 2.174 лица со попреченост¹⁴⁰. Од истражувањата кои се извршени, посебно за лицата со физичка попреченост се покажало дека 55,8% од вкупно вработените лица со физичка попреченост се вработени во заштитните друштва, и тоа најголем број од нив во оние кои се занимаваат со давање на услуги (40%). Истражувањето покажало дека жените со телесна попреченост најчесто се вработуваат во заштитните друштва (49,1%) а потоа на отворениот пазар на трудот (27,8%), додека мажите со

¹³⁷ Види: *Вработување на лица со инвалидност во услови на транзиција*, НВО Егрос, Скопје, 2003 година, <<http://www.nvoinfocentar.org.mk/event.asp?site=nvo&menu=3&lang=mak&id=92>> Пристапено на: 30.10.2014.

¹³⁸ Види: Весна Јованова, Сунчица Димитријоска, Стеван Томовски, и Миодраг Игњатовиќ, *Положбата на лицата со телесен инвалидитет на пазарот на трудот, студија од истражување*, со поддршка на УНИФЕМ, Скопје, декември 2009 година.

¹³⁹ Државен завод за статистика, Број.2.4.11.16, 2011 година, стр.43.

¹⁴⁰ Државен завод за статистика, Установи и права на социјална заштита за малолетни и полнолетни корисници за 2013 година, Број.2.1.14.18, 2014 година, стр.6.

телесна попреченост најмногу се вработуваат на отворениот пазар на трудот (33,3%) а потоа во заштитните друштва (30%). Вработувањето во јавниот сектор е многу мало, дури незначително и изнесува 2,6%.¹⁴¹

Од статистиката на Комисијата за заштита од дискриминација¹⁴² може да се увиди дека во 2011 година има примено вкупно 63 случаи, од кои само 6 или изразено процентуално 9,52% се однесуваат на наводна дискриминација врз основ на попреченост, а најчеста област во која се појавува дискриминацијата е - работа и работни односи со 47,62% од сите поднесени претставки. Во 2012 година од вкупно 76 случаи, 8 или изразено процентуално 10,53% се однесуваат на наводна дискриминација по основа на попреченост, а најчеста област во која се појавува дискриминацијата е работа и работни односи со 36,84% од вкупно поднесените претставки. Притоа, Комисијата истакнува дека „[д]искриминацијата на лица со ментална и телесна попреченост постои во сите сфери на општествениот и приватниот живот, а најизразена е во областа на работата и работните односи. Нивната позиција најдобро може да се види ако се земе предвид високото ниво на невработеност, ниското образование, сиромаштијата, ризикот од институционализација, како и ограничениот пристап до јавни објекти и услуги“. И во 2013 случаи од вкупно 84, 6 или изразено процентуално 7,15% се однесуваат на наводна дискриминација по основа на попреченост.

Во 2011 година, од вкупниот број претставки од граѓаните поднесени до Народниот правобранител само 0,99% се однесуваат на случаи на дискриминација, од кои ниту еден не се однесува на наводна дискриминација врз основ на попреченост, во 2012 година тој процент изнесува 0,74%, а во 2013 година тој процент незначително се зголемува и изнесува

¹⁴¹ Види: Весна Јованова, Сунчица Димитријоска, Стеван Томовски, и Миодраг Игњатовиќ, *Положбата на лицата со телесен инвалидитет на пазарот на трудот, студија од истражување*, со поддршка на УНИФЕМ, Скопје, декември 2009 година.

¹⁴² За повеќе информации види: *Годишен извештај на Комисијата за заштита од дискриминација за 2011, 2012 и 2013 година*, <<http://www.kzd.mk>> Пристапено на: 19.10.2014.

1,35%.¹⁴³ Дополнително, податоците изнесени во Годишниот извештај на Народниот правобранител за 2012 година, укажуваат на фактот дека 7,04% од вкупниот број претставки се однесуваат на правата од работен однос, а од нив најголем дел се однесуваат за вработувањето, утврдувањето работен статус, трансформацијата на работниот однос, и на распоредувањето.

Дополнително, врз основа на податоците од анализата изготвена од страна на Народниот правобранител може да се заклучи дека постои циклично вклучување на лицата со попреченост на пазарот на трудот. Имено, во 2007 година тој број изнесувал 636 од кои најголем процент вработени лица биле со интелектуална попреченост, во 2008 година бројот на вработени лица изнесувал 691, каде повторно лицата со интелектуална попреченост се најзастапени со 40% од вкупниот број. Во 2009 година бројот на лица што засновале работен однос се искачува до 769, а во 2010 година бројот на лицата пријавени на заснован работен однос се намалува на 504 лица, така што во 2011 година бројот на лица пријавни на заснован работен однос да изнесува 604. Притоа, Народниот правобранител констатира дека лицата со попреченост се вработуваат само во заштитни фирми, и дека истите не се застапени во јавниот сектор, и дека не постои соодветна комуникација помеѓу работодавецот и лицето со попреченост, со цел приспособување на работните места. Паралелно, Народниот правобранител констатира дека е потребно унапредување на процесот на категоризација на лицата со попреченост и дека одредувањето на работното место е исклучителна работа и договор помеѓу лицето и работодавецот, а не на Комисијата за утврдување на работните способности при Министерството за труд и социјална политика.¹⁴⁴

¹⁴³ За повеќе информации види: *Годишен извештај на Народниот правобранител за 2011, 2012 и 2013 година*, <<http://www.ombudsman.mk>> Пристапено на: 19.10.2014.

¹⁴⁴ Види: *Состојба и предизвик - Анализа за вработување на лица со инвалидност*, Народен правобранител на Република Македонија, Скопје, 2012 година, стр.24-28, <<http://www.ombudsman.mk/>> Пристапено на: 30.10.2014.

Врз основа на анализата за состојбата на лицата со попреченост на пазарот на трудот, каде се анкетирани 150 лица со најразличен вид на попреченост, може да се заклучи дека лицата со попреченост талкаат низ лавиринтите на државата кога ќе треба да влезат на пазарот на трудот. Од една страна, тоа се јавува како недостаток на оценување на нивните способности, од друга страна, е несоодветното приспособување на работните места, немањето на работни асистенти, но, исто така, е и односот на работното место, злоупотребата на нивниот труд, како и учеството или приклучувањето кон некој синдикат. Имено, според податоците од анализата, лицата со попреченост најчесто влегуваат во работен однос без притоа да бидат запознаени со нивните права, а од анкетираниите лица дури 43% се изјасниле дека не ги познаваат своите права од работен однос и дополнителни 16% се изјасниле дека не се сигурни дали ги познаваат. Од лицата кои ги познаваат своите права, на прашањето дали работодавецот ги почитува нивните права, 58% одговориле негативно. Дополнително, голем процент, односно 68% од лицата испитаници сметаат дека нивните наредени постапуваат со нив поинаку поради нивната попреченост. Од вкупниот број испитаници 18% се изјасниле дека не го работат она за коешто се примени на работа, 10% сметаат дека се дискриминирани, 22% сметаат дека не се постапува со нив како со другите работници, 15% се изјасниле дека не им се исплаќа плата ниту се водат за вработени, 15% се изјасниле дека работат прекувремено, само 4% се изјасниле дека немаат соодветни услови ниту опрема за работа, 4% се изјасниле дека е долг патот од нивниот дом до работа, 3% се изјасниле дека работодавците немаат разбирање за нивната состојба, а 9% се изјасниле дека не знаат, но имаат чувство дека не се како останатите.¹⁴⁵

Препораки:

- Да се измени и усогласи Законот за работни односи со меѓународните стандарди преку предвидување

¹⁴⁵ Види: *Анализа - Вработување на лицата со хендикеп*, Полио плус, 2013 година.

на инструкцијата за дискриминација, изрично забранување на дискриминациските огласи или изјави по основа на попреченост, како и воведување на одредба која ќе предвидува разумно прилагодување за лицата со попреченост.

- Да се направи разграничување на здравствената состојба и способност од работната состојба и способност кај лицата со попреченост, и истите да не се изедначуваат.
- Преиспитување на критериумот општа здравствена состојба, кој го ограничува пристапот на лицата со попреченост до работните места во државната администрација, судството и адвокатурата, и негова целосна индивидуализација во склад со членот 25 од Законот за работни односи, односно ставање на овој услов во контекст на самата професија.
- Да се пристапи кон доуредување на одредбата од Законот за спречување и заштита од дискриминација која се однесува на разумното прилагодување зголемувајќи го персоналниот опфат на заштита, односно за да може едно лице да побара разумно прилагодување истото не треба да биде обусловено да биде вработено во приватниот сектор и да му биде признато постоењето на попреченост согласно законот.
- Согласно Законот за вработување на инвалидни лица, потребно е државата да го гарантира обезбедувањето на средствата за Посебниот фонд, кои ќе се користат непречено за обезбедување на разумно прилагодување за лицата со попреченост на работното место.
- Да се измени одредбата во членот 4-а став 5 од Законот за вработување на инвалидни лица која предвидува дека инвалидно лице може да биде работодавец или да врши работа на одговорно лице кај работодавец само доколку добие позитивно мислење од Комисијата при Министерството за труд и социјална политика, затоа што е дискриминациска.

- Да се преземат мерки вработувањето во заштитните друштва да биде преодно решение кон целосно вработување на отворениот пазар на трудот на лицата со попреченост.
- Да се изгради стратешки пристап кон лицата со попреченост посебно во Националната стратегија за вработување во која за жал, меѓу дефинираните приоритетни цели не е изрично опфатено зголемувањето на стапката на вработеност на лицата со попреченост.
- Да се обезбедат финансиски средства за доследно спроведување на националните политики а посебно Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност 2010-2018 како и Националната стратегија за еднаквост и недискриминација по основ на етничка припадност, возраст, ментална и телесна попреченост и пол 2012-2015, кои целат кон создавање на еднакви можности за лицата со попреченост.

VI. СООДВЕТЕН ЖИВОТЕН СТАНДАРД И СОЦИЈАЛНА ЗАШТИТА

Уставот ја дефинира Република Македонија како социјална држава, што е изградена врз хуманизмот, социјалната правда и солидарноста. Во член 35 од Уставот е наведено: „[Р]епубликата се грижи за социјалната заштита и социјалната сигурност на граѓанитесоогласно со начелото на социјална праведност“. Дополнително, Републиката гарантира право на помош на немоќните и неспособни за работа граѓани и обезбедува посебна заштита на инвалидните лица и услови за нивно вклучување во општествениот живот (член 35 став 3). Со овој член државата ги издвојува луѓето со попреченост (наречени *инвалидните лица*) како посебна група граѓани на кои им е неопходна посебна заштита. Овој член имплицира дека со оглед на специфичноста на лицата со попреченост неопходни се посебни мерки, односно афирмативни акции за остварување на формалната еднаквост, која е уставно загарантирана категорија.

1. Социјална заштита

Социјалната заштита е составена од услуги и бенефиции од даночно финансираниот систем за социјална заштита, и тоа: социјална превенција (која според законот за социјална заштита вклучува едукативно-советувалишна работа, развивање на формите на самопомош, волонтерска работа итн.), институционална заштита, вон-институционална заштита и парична помош, како и од систем за социјално осигурување заснован на придонеси (пензиско и инвалидско осигурување, здравствено осигурување и осигурување во случај на невработеност).

Законот за социјална заштита¹⁴⁶ под инвалидно лице подразбира „[л]ице со ментална или телесна попреченост“ (член 17). Законот предвидува општа анти-дискриминациона клаузула наведувајќи дека “[с]е забранува директна или индиректна дискриминација врз основа на пол, раса, боја на кожата, национална, етничка, социјална, политичка, верска, културна, јазична, имотна и општествена припадност, онеспособеност и потекло во остарување на правата од социјалната заштита утврдени со овој закон“ (член 20 став 1). Попреченоста не е опфатена како посебен дискриминаторски основ, што претставува голем недостаток, имајќи предвид дека големиот број на права и бенефиции произлегуваат токму од овој закон.

Право на социјална помош (член 45), може да оствари лице кое е способно за работа и домаќинство материјално необезбедено, кое не поседува имот и имотни права и остварува приходи пониски од износот на социјалната помош. Висината на социјалната парична помош за носителот на правото изнесува 2.334 денари (член 47). При остварувањето на ова право се зема предвид просечниот месечен приход на сите членови во заедницата, остварен по сите основи во последните три месеца пред поднесување на барањето за остварување на ова право (член 46).

Право на постојана парична помош има лице неспособно за работа и материјално необезбедено, кое не може да обезбеди средства за својата егзистенција врз основа на други прописи. Согласно Законот (член 58), како неспособно лице за работа се смета „[л]ице со умерени, тешки и длабоки пречки во менталниот развој и лице со комбинирани и други пречки во развојот, кое заради степенот на попреченоста не може да се стекне со образование (став 1 алинеја 1), како и лице со телесна попреченост, поради која е неспособно за работа, лице душевно заболено и лице со трајни промени во здравствената состојба, поради која е неспособно за работа (став 1 алинеја 2)“. Неспособноста за работа за лицата со попреченост над 26-годишна возраст (став 2), лице над 26 години возраст со

¹⁴⁶ Закон за социјална заштита, Сл.в.бр. 79/09, 36/11, 51/11, 166/12, 15/13, 79/13, [Пречистен текст: 148/13], 164/13, 187/13, 44/14, 116/14.

умерени, тешки и длабоки пречки во менталниот развој, лице со потешка и најтешка телесна попреченост, како и потполно слепо лице чиј вид и степен на попреченост (став 3) чиј вид и степен на попреченост е утврдена со наод, оценка и мислење од страна на стручна комисија го издава Центарот за социјални работи. Покрај неспособноста за работа важен индикатор е и материјалниот статус, при што барателот, односно членовите во неговото семејство не треба да имаат месечен приход поголем од 5.000 денари по лице (член 57). Висината на постојаната парична помош изнесува за носителот 3.502 денари, за еден соуживател висината на правото за носителот се зголемува за коефициент 0,40, а за два и повеќе соуживатели висината на правото за носителот се зголемува за коефициент 1,0 (член 61 став 1).

Паричен надоместок за помош и нега од друго лице согласно член 72 став 1, има: „[л]ице над 26-годишна возраст, со умерени, тешки и длабоки пречки во менталниот развој, лице со потешка и најтешка телесна попреченост, потполно слепо лице, како и лице со трајни промени во здравствената состојба, на кое му е неопходна помош и нега од друго лице заради тоа што не може само да ги задоволува основните животни потреби, доколку ова право не може да го оствари врз основа на други прописи“.

Согласно член 74 законодавецот овој надоместок го диверзифицира во два правци и тоа: потреба од помош и нега од друго лице во поголем обем во износ од 4.185 денари (став 1) и потреба од помош и нега од друго лице во помал обем во износ од 3.702 денари (став 2). Право на паричен надоместок за помош и нега од друго лице може да оствари лице чиј годишен нето приход по сите основи изнесува најмногу до вкупниот годишен износ на просечни нето месечни плати исплатени за секој месец за претходната година (став 3).

Согласно член 84-а став 1, со законот се обезбедува додатокот за слепило и мобилност за: „[п]отполно слепо лице, за лице со 100% телесен инвалидитет кое самостојно користи инвалидска количка или лице со квадриплегија или со умерени, тешки и длабоки пречки во менталниот развој кое користи инвалидска количка, над 26 годишна возраст“.

Месечниот износ на додатокот изнесува 7.000 денари, само доколку годишен нето приход на лицето по сите основи изнесува најмногу до вкупниот годишен износ на просечни нето месечни плати исплатени за секој месец за претходната година (член 84-а став 9). Од ова право се исклучени лицата кои користат право на цивилна или воена инвалиднина (член 84-а став 3). Од друга страна, додатокот за глувост (член 84-б став 1), се обезбедува за: „[т]отално глуво лице над 26 години коешто има потполно згасната слушна перцепција и истото не може да ги задоволи своите животни потреби без толкувач на знаковен јазик“. Износот на додатокот за глувост изнесува 4.000 денари (член 84-б став 5), и истиот може да се обезбеди само ако годишниот нето приход по сите основи на лицето изнесува најмногу до вкупниот годишен износ на просечни нето месечни плати исплатени за секој месец за претходната година (член 84-б став 4).

Карактеристично за овие права е што тие се обични фискални и условени трансфери кои не обезбедуваат оддржлива стратегија на социјалната политика и заштита на лицата со попреченост. Средствата од сите форми на парични давања од областа на социјална заштита не се доволни за задоволување на основните егзистенцијални потреби на лицата кои ги користат овие видови заштита. Поради ова, корисниците на паричните бенефиции, и покрај тоа што се заштитени со правата од областа на социјалната заштита сè уште се наоѓаат под социјален ризик. Ова се однесува скоро за сите права предвидени во пактот за социјалната заштита во облик на парична помош. Затоа, се јавува потребата паричната помош да се пресметува индивидуално за секој одделен случај, односно таа да се пресметува во сооднос со потребите за независен согласно степенот на попреченост и трошоците на лицето со попреченост.

Дополнително, состојбата на корисниците на сите видови на парична помош е отежната поради обезбедување на потребната документација, и добивање на мислења од ист профил на специјалисти за кои секој корисник мора да плати, согласно законот, само групирани во различни комисии за остварување на различно право (паричен надоместок за помош

и неџа од друго лице, додатокот за глувост додатокот за слепило и мобилност, постојана парична помош). Она што е позитивно е формираната листа на болести согласно Меѓународната класификација на Светската здравствена организација, но поради немање на профили за оценување на независниот живот¹⁴⁷ и способностите кај граѓаните со попреченост, останува прашањето за нејзината примена во пракса. Поставувањето и повторното одредување на дијагнозата како основа за добивање на овие парични додатоци, со упатување на конзилијани мислења само ја бетонира медицинската и дефектолошката матрица на размислување и остварувањето на правата од социјална заштита за лицата со попреченост¹⁴⁸.

Неповолната положба на лицата со попреченост со возрастната граница и можноста да ги користат социјалните бенефиции пред и после 26 годишна возраст беше предмет на две иницијативи до Уставниот суд поднесени од страна на Мрежата за заштита од дискриминација¹⁴⁹, каде што се побара од Уставниот суд да утврди дека додатокот за мобилност треба да се однесува на сите лица со 100% телесна попреченост без разлика дали се под или над 26-годишна возраст и без разлика дали самостојно се служат со инвалидска количка или воопшто не се користат со истата. Со решение од 25 септември 2013 година, Уставниот суд утврдил дека не се поведува постапка за оценување на уставноста на оспорената законска одредба, додека по основ на втората иницијатива Судот оценил дека е во рамките на уставното овластување на законодавецот да го определува нивото на социјалната сигурност на граѓаните.

Вака поставената парична помош е дополнителен пример за рестриктивната употреба на принципот на активација во социјалната политика. Имено, корисниците со попреченост доколку остваруваат поголем годишен нето приход по сите основи, од вкупниот годишен износ на просечни нето месечни

¹⁴⁷ Види: Хендикеп – сложувалка што недостасува, Приказ на состојбата на лицата со хендикеп, Полио плус, 2012 година, стр.7.

¹⁴⁸ Види: Елена Кочоска, Звонко Шаврески, *Истражувачки проект: Цена на чинење*, Полио плус, 2011 година, стр.39.

¹⁴⁹ Извештај на мрежата за заштита од дискриминација, 2013 година, стр. 37-39 <http://www.soros.org.mk/CMS/Files/Documents/izvestaj-mreza_za_zastita_od_diskriminacija1.pdf> Пристапено на 01.11.2014.

плати исплатени за секој месец за претходната година, ќе го изгубат правото на користење на горе наведените парични бенефиции. Од друга страна, наместо овие средства да се искористат како бенефиции кои ќе овозможат поголема офанзивна стратегија за социјално вклучување на лицата со попреченост, истите имат целосно демотивирачки карактер. Дополнително, мерките на социјална заштита треба да бидат насочени кон изедначување на можностите на лицата со попреченост, при што причината за настанувањето на истата е ирелевантна. Причината за настанување на попреченоста е важна единствено при определувањето на сервисите за поддршка кои му се потребни на лицето, без при тоа истите да создаваат „ментална состојба на инвалидност“.¹⁵⁰

Права на парична помош од социјална заштита се предвидени и за биолошките семејства и згрижувачите на лицата со попреченост. Имено, парична помош за згрижувач согласно член 71-а, има: „[з]грижувач, кој згрижувал лице во своето семејство најмалку пет години, по исполнување на 62 годишна возраст, кој е невработен и не користи право на пензија по било која основа“. Висината на паричната помош за згрижувачот изнесува 8.000 денари, (член 71-а став 3), додека начинот на остварување на ова право го пропишува Министерот (член 71-а став 4). Со законот, член 84-в став 2 се обезбедува и правото на парична помош за самохран родител кој „се грижел за детето до неговата 26 годишна возраст, во континуитет од наредните 15 години, без истото да биде сместено во установа за социјална заштита, кој е невработен и не користи право на пензија, по исполнување на 62 години на живот за жена, односно 64 години на живот за маж“, освен ако му било одземено родителското право (член 84-в став 3). Висината на износот на ова право изнесува 8.000 денари (член 84-в став 4).

Надоместок на плата за скратено работно време поради неја на дете со телесни или ментални пречки во развојот (член 82) е регулирано преку Законот за работни односи, а се остварува преку центрите за социјална работа. Висината на

¹⁵⁰ Види: Елена Кочоска, Звонко Шаврески, *Истражувачки проект: Цена на чинење*, Полио плус, 2011 година, стр.35.

надоместокот изнесува 4.800 денари, додека министерот со општ акт го определува начинот за остварување на правото.

Карактеристично за овој тип на парична помош е тоа што биолошките семејства се ставени во целосна неповолна положба¹⁵¹. Имено згрижувачот, покрај надоместоците за згрижување на децата/ лицата со попреченост имаат и право на парична помош и право на пензија, додека биолошките семејства не можат да остварат никаква поддршка од страна на државата. А сето тоа води кон забавување на процесот на деинституционализација, односно недоволните средства на биолошките семејства за егзистенција и ги поттикнува да ги сместуваат лицата со попреченост во институции¹⁵².

Од друга страна во Законот за заштита на децата¹⁵³ се предвидени парични бенефиции за децата со попреченост, до 26 годишна возраст. Имено, правата за социјална заштита вклучуваат: 1) детски додаток; 2) посебен додаток; 3) едно-кратна парична помош за новороденче; 4) партиципација; и 5) родителски додаток за второ, трето и четврто дете. Посебен детски додаток (ПДД) е „[м]есечен паричен надоместок за дете со специфични потреби кое има пречки во телесниот или менталниот развој до 26 години живот“ (член 24). Стручен орган дава оценка на видот и степенот на попреченоста на лицата во менталниот или телесниот развој. Висината на посебниот додаток изнесува 4,346 денари за едно дете (член 27). Со вака поставената граница за деца со попреченост во овој закон, се ограничува правото на лицата со попреченост да ги користат паричните бенефиции предвидени со законот за социјална

¹⁵¹ Види: Хендикеп – сложувалка што недостасува, Приказ на состојбата на лицата со хендикеп, Полио плус, 2012 година.

¹⁵² Види: Виолета Влаховиќ, Анита Војновска Наумовска, Елена Грозданова, Атула Касуми, Тања Кикерекова, Билјана Сајковска, Зорица Стаменковска, Владимир Стојановиќ, Јована Тренчевска, Ипек Усеинова, Нермина Факовиќ, Светлана Цветковска, Водич за спроведување на националната стратегија за еднаквост и недискриминација врз етничка припадност, возраст, ментална и телесна попреченост и врз полова основа, Британски совет во Македонија, 2013 година, стр.50, <http://www.britishcouncil.mk/sites/britishcouncil.mk/files/vodic_nsen_mk.pdf> Пристапено на: 21.10.2014.

¹⁵³ Закон за заштита на децата, Сл.в.бр. 23/13, 12/14, 44/14, 144/14.

заштита, кои се предвидени за лицата со попреченост над 26 годишна возраст.

Во анализата *Да се запрашаме заедно*¹⁵⁴, 67% од испитаниците сметаат дека лицата со попреченост се целосно маргинализирани. Од нив, 47% сметаат дека постои целосна маргинализација во сите сфери на општественото живеење, а 20% сметаат дека иако се маргинализирани, нема што да се прави. Дополнително, 4% сметаат дека државата има направено многу во создавањето услови за достоинствен живот на лицата со попреченост, 60% сметаат дека државата постапува само инцидентно, 34% сметаат дека нема направено ништо и 1% дека тоа не е обврска на државата. Додека 85% од испитаниците сметаат дека лицата со попреченост имаат потреба и треба да уживаат посебни погодности, 6% сметаат дека треба но само понекогаш, 6% сметаат дека сите треба да бидеме исти, а само 1% сметаат дека лицата со попреченост имаат и премногу бенефиции.

Вон-институционалната заштита што се остварува во или преку центарот за социјална работа опфаќа право на: прва социјална услуга на корисници на социјална заштита, помош на поединец, помош на семејство, домашна нега и помош на поединец и на семејството, дневно и привремено прифаќање и згрижување како помош на поединец и семејство, сместување во згрижувачко семејство, сместување во мал групен дом и организирано живеење со поддршка. Правото на дневно згрижување во дневен центар се обезбедува на лице со умерена и тешка попреченост во менталниот развој и на лице со телесна попреченост кое не може само да се грижи за себе (член 31 алинеја 2), дете со телесна попреченост (член 31 алинеја 3). Оваа услуга се обезбедува и тогаш кога тие живеат во семејство (член 31 став 3). Согласно член 146, дневниот центар за лицата со умерени и тешки пречки во менталниот развој и на лицата со тешки пречки во телесниот развој им обезбедува дневно згрижување, работно-производна активност, работна терапија и други активности на овие лица и може да врши оспособување за работно-производна

¹⁵⁴ Види: Звонко Шаврески, Наташа Постољовска, *Анализа - Да се запрашаме заедно*, Полио плус, 2005 година, стр.10, <www.polioplus.org.mk> Пристапено на: 18.11.2014.

активност, заради нивно вклучување во секојдневниот живот. Паралелно е предвидено и постоење на Центар за давање помош во домашни услови (член 147), што се обезбедува на лица со умерена, тешка и длабока ментална попреченост, изнемоштени стари и други возрасни лица услуги во вид на исхрана, лична хигиена, хигиена на станот и други работи во домот на корисникот.

Според Законот за локална самоуправа, општините се здобиваат и со надлежност во областа на социјална заштита и заштита на децата (детски градинки) и домови за стари лица, односно сопственост, финансирање, инвестиции и одржување, остварување на социјална грижа за лицата со попреченост и за децата без родители, децата со посебни потреби и други надлежности во социјалната сфера. Во социјалната заштита овој процес досега е инициран само во преносот на обврски од централно на локално ниво само во доменот на заштитата на старите лица и детската заштита. Во останатите домени на сите општини им е дадена можност за нудење на социјални услуги, согласно со нивните сопствени развојни планови и програми зависно од специфичните проблеми на конкретната локална заедница.

Со процесот на децентрализација, одредени општини, на иницијатива на здруженијата на лица со попреченост, започнаа со изготвување на локални акциони планови¹⁵⁵ како еден од инструментите, кој треба да доведе до надминување на исклученоста и да доведе до активно вклучување на прашањето на попреченоста во сите локални развојни процеси. Но во пракса, повеќето општини, покрај финансиските, немаат ниту административни капацитети да се соочат со овој предизвик. Покрај тоа, општините, во коишто постојат дневни центри, сè уште не ја презеле надлежноста врз нив, поради непостоење обврзувачки одредби во законот¹⁵⁶.

¹⁵⁵ Види: Елена Кочоска, Звонко Шаврески, Жанета Попоска, *Политика за хендикеп на локално ниво*, Полио плус, 2012 година, стр.23 и 28, <www.polioplus.org.mk> Пртистапено на 20.11.2014.

¹⁵⁶ Види: *Механизми за обезбедување на социјални услуги во Македонија*, Министерство за труд и социјална политика и ГИЗ, 2011 година, стр.24, <http://www.nacionalnakomisija.gov.mk/sites/default/files/prikachyvanja/studija_mehanizmi_za_obezbeduvanje_na_socijalni_uslugi_vo_makedonija.pdf> Пристапено на: 20.11.2014

Во овој контекст, ќе го спомнеме и Закон за семејство¹⁵⁷ (член 18) со кој е уредено правото за стапување во брак, при што: „[н]е можат да склучат брак лица кои поради манифесна форма на душевно заболување со присуство на психотични симптоми или резидуални знаци од болеста не се во состојба да го сфатат значењето на бракот и обврските што произлегуваат од него, а кои се истовремено неспособни за расудување“. Како и: „[л]ицата кои се распоредени како лица со умерени пречки во психичкиот развој или со лесни пречки во психичкиот развој, како и лица кои имаат тешки наследни заболувања во фамилијата, можат да склучат брак по претходно прибавено мислење за генетската конструкција издадено од Заводот за ментално здравје на деца и младинци Скопје или друга соодветна институција која се занимава со вршење на генетски истражувања“.

Дополнителни закони кои исто така предвидуваат одредени права од социјалната заштита и сигурност, а се однесуваат за лицата со попреченост се Законот за цивилните инвалиди од војната и Закон за посебните права на припадниците на безбедносните сили на Република Македонија и на членовите на нивните семејства. И двата закони го регулираат остварувањето на правото на цивилните инвалиди и воените инвалиди и тоа: цивилна инвалиднина; додаток за неа и помош од друго лице; здравствена заштита; професионална рехабилитација и ортопедски помагала, кај воените се вклучени и правата од образование, вработување и како и право на стан под закуп - станбено згрижување.

Преку овие закони се обезбедуваат различни бенефиции за лицата со попреченост, не по основ на самата попреченоста, туку по причината на здобивање на попреченоста¹⁵⁸. И кај двата закони државата обезбедува надомест за инвалиднина, каде што висина на цивилната/воената инвалиднина изнесува 36,126 денари и истата се распределува

¹⁵⁷ Закон за семејство, Сл.в.бр. 80/92, 9/96, 38/04, 33/06, 84/08, 67/10, 156/10, 39/12, 44/12, 38/14, 115/14, Одлука на У.суд: 09.02.2000; 19.09.2001; 06.06.2005; 09.09.2009.

¹⁵⁸ Види: Хендикеп – сложувалка што недостасува, Приказ на состојбата на лицата со хендикеп, Полио плус, 2012 година.

процентуално на групите од цивилните/воените инвалиди (I – категорија – 100%, II категорија – 73 %, III – 55 %, IV – 40%, V – 30 %.)

Покрај овие мерки исто така, значајно е да се спомене и пензиско и инвалидското осигурување. Според Законот, инактивноста може да настане како последица на болест, повреда надвор од работа, повреда при работа или професионално заболување. Врз основа на вака поставената дефиниција за настанување на инактивноста произлегуваат и правата за остварувањето на инактивската пензија. Осигуреник има право на инактивска пензија кај кого е утврдено дека постои инактивност и тоа при професионална неспособност кај осигуреник над 50 години (маж, жена) и при општа неспособност за работа поради промени во здравствената состојба која неможе да се отстрани без оглед на возраста.

За помладите осигуреници, кај кои инактивноста настанала пред навршување на 30 години живот како последица на повреда надвор од работа или болест, се здобиваат со право на инактивска пензија, ако на денот на настанување на инактивноста имал својство на осигуреник и ако: инактивноста настанала до навршување 20 години живот, ако имал најмалку 6 месеци стаж на осигурување; инактивноста настанала до навршување 25 години живот, ако имал најмалку 9 месеци стаж на осигурување; инактивноста настанала до навршување 30 години живот, ако имале најмалку 12 месеци стаж на осигурување. Поповолни услови за остварување право на инактивска пензија се предвидени и за осигуреник - воен инактив од I до VI група, како и друг инактив кој е изедначен со мирновременски воен инактив од I до VI група. Доколку, овој осигуреник не може да работи повеќе од половина од полното работно време, се стекнува со право на инактивска пензија и во случај кога кај него постои намалена работна способност без оглед на фактот дали со или без преквалификација или доквалификација може да се оспособи за друга соодветна работа. Дополнително право на професионална рехабилитација има осигуреникот кај кој ќе настане инактивност пред навршени 50 години живот ако според преостанатата работна способност може да се оспособи

за друга работа со полно работно време. Во оваа група се вклучени и инвалидите на трудот. При што инвалид на трудот кој стекнал професионална рехабилитација се оспособува за вршење на друга соодветна работа за која е потребна стручна подготовка која одговара на работите што ги вршел на својата работа пред настанувањето на инвалидноста.

1. Домување

Најважните прописи во сферата на домувањето се Законот за домување¹⁵⁹, Закон за градење¹⁶⁰, Законот за просторно и урбанистичко планирање¹⁶¹, Законот за стопанисување со станбениот и деловниот простор¹⁶², Законот за локалната самоуправа¹⁶³. Споменатите прописи се операционализираат преку посебна Програма за ранливите групи (меѓу кои спаѓаат и лицата со попреченост) изготвена од страна на Министерството за транспорт и врски. Со Проектот за домување на социјално ранливи групи – Ф/П 1674 (2009) предвидено е да се изградат и да се распределат вкупно 1.754 стана во 32 станбени згради во 26 градови на територијата на државата. Корисници на социјален стан можат да бидат седум категории на граѓани кои се станбено необезбедени, меѓу кои и категоријата на лица со попреченост. Барателите на социјален стан можат да аплицираат и во некоја од останатите категории кориснички групи, но само во една категорија.

Со Законот за социјална заштита е регулирано и правото на парична помош за социјално домување (член 83). Начинот на остварување на ова право за лицата корисници

¹⁵⁹ Закон за домување, Сл.в.бр. 99/09, 57/10, 36/11, 54/11, 13/12, 55/13, 163/13.

¹⁶⁰ Закон за градење, Сл.в.бр. 130/09, 124/10, 18/11, 36/11, 54/11, 13/12, 144/12, 25/13, 79/13, 137/13, 163/13.

¹⁶¹ Закон за просторно и урбанистичко планирање, Сл.в.бр. 51/05, 137/07, 151/07, 91/09, 124/10, 18/11, 53/11, 144/12, 55/13, 163/13.

¹⁶² Закон за стопанисување со станбениот и деловниот простор, Сл.в.бр. 2/94.

¹⁶³ Закон за локалната самоуправа, Сл.в.бр. 5/02.

на постојана парична помош со акт ги определува советот на општината, на Градот Скопје и на општините во градот Скопје (член 83 став 3), а за лицата кои до 18 годишна возраст имале статус на дете без родители и без родителска грижа, а најмногу до 26-годишна возраст, со опш акт ги определува министерот.

И покрај солидната законска рамка, сепак во постоечкиот систем не се предвидени дополнителни мерки што ќе го овозможат поефикасно и поефективно процесот на домување за лицата со попреченост. Истовремено, на ова прашање е надоврзано и обезбедувањето на стандардите за непречен пристап како и нивно спроведување при изградбата на домовите согласно потребите на граѓаните со попреченост, како и обезбедување на континуирана обука за стандардите за пристапност и достапност и универзалниот дизајн. Покрај тоа, политиките за домување треба да се додефинираат на национално ниво со цел да обезбедат не само кука, но и адекватни станбени услови како предуслов за социјално вклучување, како и подигнување на јавната свест.

2.1. Деинституционализација

Правото на сместување во згрижувачко семејство согласно член 32, се обезбедува на: [л]ице со умерени и тешки пречки во менталниот развој, лице со длабоки пречки во менталниот развој и лице со трајна телесна попреченост на кое му е потребно трајно згрижување и нега, возрасно лице со телесна попреченост и лице со пречки во менталниот развој, кое не е во состојба само да се грижи, а поради станбената и семејната положба нема можност да му се обезбеди заштита на друг начин. Изборот на згрижувачкото семејство и видот на сместувањето, го прави Центарот за социјални работи (член 33). Згрижувачкото семејство добива месечен надоместок за трошоците за сместеното лице во висина од 6.000 денари за лице со попреченост и надоместок за згрижување во висина од 2.500 денари за лице со попреченост (член 36 став 2 и 3). Дополнително, во законот е предвидено и пензиско и инвалидско осигурување и здравствена заштита за згрижувачите (член 37).

Право на живеење во мал групен дом согласно член 39, има: „[д]ете со пречки во менталниот или телесниот развој, лице со ментална или телесна попреченост, кое нема соодветни услови за живеење во своето семејство, кое нема семејство или од други причини му е потребно сместувањето во мал групен дом“.

Право на организирано живеење со поддршка, согласно член 40, има лице со ментална или телесна попреченост, самостојно и организирано живеење во посебна станбена единица со постојана или повремена помош од стручни или други лица во остварување на основните животни потреби, социјални, работни, културни, рекреативни и други потреби. Нивото на поддршката се определува во согласност со потребите, видот и степенот на попреченоста на корисникот (член 40 став 2).

Покрај вон-институционалната заштита, со Законот е регулирана и инситутционална заштита која опфаќа меѓу другото, и право на сместување во установа за социјална заштита (член 43). Ова право може да го оствари лице кое нема соодветни услови за живеење во своето семејство или од други причини му е потребно сместување во установа за социјална заштита, а не може да се примени друг облик на социјална заштита. Помеѓу останатите групи, правото на сместување во установа за социјална заштита, се обезбедува на: лице со умерени и тешки пречки во менталниот развој упатено на оспособување за работно-производна активност, лице со длабоки пречки во менталниот развој и лице со трајна телесна попреченост на кое му е потребно трајно згрижување и нега; како и на старо лице, возрасно лице со телесна попреченост и лице со пречки во менталниот развој кое не е во состојба само да се грижи, а поради станбената и семејната положба нема можност да му се обезбеди заштита на друг начин.

Со правилниците, донесени од страна на Министерството за труд и социјална политика: Правилник за критериумите за избор на згрижувачко семејство¹⁶⁴, Правилник

¹⁶⁴ Правилник за критериумите за избор на згрижувачко семејство, видот и бројот на корисниците кои можат да се сместат во едно згрижувачко семејство и видот и обем на услугите од социјална заштита што му се обезбедуваат на сместеното лице, <http://mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/prav_zgrizu.pdf> Пристапено на 10.11.2014.

за поблиските услови за остварување на поддршката за самостојно живеење во станбена единица¹⁶⁵, Правилник за нормативите и стандардите за дневен центар за стари и возрасни лица¹⁶⁶, Правилник за за живеење во мал групен дом¹⁶⁷, се пропишуваат нормативите и стандардите за простор, опрема, стручни кадри и средства за основање и започнување со работа на различните инситуции споменати погоре.

Во овој контекст, за живеење во мал групен дом, во правилникот (член 19), е наведено дека: „[в]о мал групен дом одделно во посебен објект сесместуваат деца и возрасни лица со пречки во менталниот или телесниот развој“. Во истиот се наведени и посебни стандардите за пристапност и достапност на објектот (член 21), кој треба да биде во населено место, а во поглед на кадарот инволвиран во давањето на поддршката, единствената разлика е во тоа што кај групниот дом за лицата со попреченост е вклучен дефектолог (член 20). За разлика од групниот дом, во Правилникот за дневните центри, во член 6 не се внесени посебни одредби дека овие дневни центри треба целосно да бидат пристапни и достапни за возрасните лица со попреченост. Како критериум пак во Правилникот за згрижувачко семејство (член 8), законодавецот го утврдил и станбениот простор, каде што се бара: „[с]обата во која престојува лицето да биде опремена согласно возраста, специфичните потреби и интереси на лицето, како и просторот за лице со телесна попреченост во развојот треба да биде прилагоден на неговите потреби во однос на леглото, опремата, помагалата

¹⁶⁵ Правилник за поблиските услови за стандардите во поглед на потребен простор, опрема и стручен кадар, нивото на поддршка, начинот и програмата за остварување на поддршката за самостојно живеење во станбена единица, <http://www.mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/pravilnik_stambena_edinica.pdf> Пристапено на 10.11.2014.

¹⁶⁶ Правилник за нормативите и стандардите за простор, опрема, стручни кадри и средства потребни за основање и започнување со работа на установа за социјална заштита - дневен центар за стари и возрасни лица, <http://www.mtsp.gov.mk/content/pdf/pravilnicisocijalna/pravilnik_dneven_stari_lica.pdf> Пристапено на 10.11.2014.

¹⁶⁷ Правилник за начинот, видот и бројот на стручните лица за давање на грижа за сместените лица, просторните услови и опремата за живеење во мал групен дом, Сл.в.бр.79/09 <http://www.mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/pravilnik_mal_grupen_dom.doc> Пристапено на 10.11.2014.

и слично“. Додека пак правото на самостојно живеење со поддршка за лице со ментална или телесна попреченост се остварува во посебна пристапна и достапна станбена единица со постојана или повремена помош од стручни или други лица во која се сместени најмногу пет корисници (член 2), лоцирани во населено место. Имајќи ја предвид намената на групниот дом, а залагајќи се за инклузивно општество, сегрегацијата и градењето на посебни домови за различни групи не треба да е дозволена. Во таа насока потребно е во иднина да се направи измена во самиот правилник, каде што нема да бидат одделувани децата и возрасните со попреченост од останатите корисници дефинирани со законот. Истовремено, ќе се намалат финасиските издатоци за градење и подигнување на специјални објекти за лицата со попреченост.

Според достапните податоци до 1 јануари 2011 година, 22.684 лица со попреченост добиваат социјални бенефиции и/или социјална помош, од кои 6.568 се деца (3.296 со интелектуална и 3.272 со телесна попреченост), а 16.116 се возрасни (18+)¹⁶⁸. Сè повеќе лица со умерена и тешка интелектуална попреченост се згрижени во центрите за дневен престој кои се лоцирани во различни општини низ целата земја. Дневните центри обезбедуваат секојдневно сместување, нега, исхрана, психосоцијална рехабилитација и реедукација, советување за лица со умерена и тешка попреченост (претежно деца на возраст од 5-18). Постојат 23 дневни центри и тие се претежно лоцирани во урбани области. Исто така, министерството учествува во финансирањето на 4 дневни центри за возрасни лица со умерена и тешка ментална попреченост, раководен од страна на НВО Порака.

Националната Стратегија за деинституционализација во системот на социјалната заштита (2010-2018)¹⁶⁹, како вон-институционални форми на заштита на лицата со попреченост

¹⁶⁸ Види: *Социјална заштита на деца, млади и возрасни лица 2013-2014*, Државен завод за статистика, Публикација број 2.4.13.18 763, 2013 година.

¹⁶⁹ Националната Стратегија за деинституционализација во системот на социјалната заштита (2010-2018), МТСП, Скопје, 2009 година, <http://mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/Nacionalna%20Strategija%20za%20deinstitucionalizacija%202008-2018_%20_2_.pdf> Пристапено на 10.11.2014.

на локално ниво и планирано трансформирање на постојните установи за социјална заштита, предвидува дневно и привремено згрижување како помош на поединец и семејство, сместување во згрижувачко семејство и организирано живеење со поддршка во домувањето. Стратегија цели кон реформа во социјалната заштита темелеќи се на принципите за: најдобар интерес на корисникот, право на живот во семејство, квалитет на социјалните услуги и принципот на граѓански права, еднаквост на можности и недискриминација.

Во пракса самиот процес на деинституционализација се соочува со голем број на проблеми. Една од препораките на Народниот правобранител е да се продолжи процесот на деинституционализација со воведување на задолжителен подготвителен период за корисникот при што ќе се почитува и мислењето на корисникот. Оваа препорака доаѓа после увидот дека „еден корисник кој со процесот на деинституционализација бил префрлен во дневен центар надвор од Заводот, но не можел да се привикне на новите услови. Заради немањето доволен период на адаптација лицето не прифаќало да остане во дневниот центар, при што било вратено видно вознемирено“¹⁷⁰.

Истовремено, неадекватните услови за сместување на лицата со попреченост во резиденционалните институции е посочено како доста загрижувачки. Имено, при увидот од страна на Народниот правобранител во С.3, Бања Банско било „[з]атекнато глувонемо дете кое заради својата попреченост, било врзано со јаже за креветот, а воедно во заводот беа сместени и едно дете во социјален ризик, едно лице со ментална попреченост, како и лице со психички растројства, но без телесен инвалидитет“¹⁷¹. Слична е констатацијата и при увид во С.3. Демир Капија¹⁷². За институционалната заштита, државата издвојува големи парични средства, кои сепак во реалноста не овозможуваат достоинствен живот на лицата со попреченост.¹⁷³

¹⁷⁰ Годишен извештај на Народниот правобранител 2013, стр.73.

¹⁷¹ Годишен извештај на Народниот правобранител 2013, стр.35-36.

¹⁷² Годишен извештај на Народниот правобранител 2013, стр.59.

¹⁷³ Види: Звонко Шаврески, Елена Кочоска, *Бела Книга-Институционализацијата - наша реалност*, 2009 година, стр.30.

Истражувањата покажуваат дека, лицата со попреченост се најмногу дискриминирани при обезбедувањето на соодветно домување и нивно вклучување во заедницата, поради постоењето на бројни предрасуди спрема овие лица. Имено, лицата со интелектуална попреченост би им пречеле како соседи на 27% од анкетираната популација, на 53% не им пречат, а 20% немаат став, лицата со физичка попреченост се повеќе прифатливи како соседи од оние со интелектуална попреченост¹⁷⁴. На локално ниво не постои соодветна инфраструктура, а ниту соодветен механизам за издвојување на средствата за социјална заштита која нема да биде сведена само на материјална заштита, туку и на други аспекти во сферата на социјалната инклузија.¹⁷⁵ Дополнително, и покрај тоа што резиденцијалните установи¹⁷⁶ се неопходен облик на сместување, сепак во пракса има потреба од нови форми на услуги¹⁷⁷, како и надминување на застарениот систем на проценка на специфичните потреби на лицата со попреченост.

Во наодите пак на *Извештајот од евалуација на згрижување во друго семејство*¹⁷⁸, се укажува дека системот за поддршка и подобрување на згрижувањето, како и одговорноста на центрите за социјална работа и згрижувачките родители сè уште се во генерални рамки неадекватни, и

¹⁷⁴ Види: Виолета Влаховиќ, Анита Војновска Наумовска, Елена Грозданова, Атула Касуми, Тања Кикерекова, Билјана Сајковска, Зорица Стаменковска, Владимир Стојановиќ, Јована Тренчевска, Ипек Усеинова, Нермина Факовиќ, Светлана Цветковска, *Водич за спроведување на националната стратегија за еднаквост и недискриминација врз етничка припадност, возраст, ментална и телесна попреченост и врз полово основа*, Британски совет во Македонија, 2013 година, стр.25, <http://www.britishcouncil.mk/sites/britishcouncil.mk/files/vodic_nsen_mk.pdf> Пристапено на: 21.10.2014.

¹⁷⁵ Види: *Децентрализација на социјалната заштита во Република Македонија – фактичка состојба, предизвици и можности на локално ниво*, МТСП, 2012 година, стр.39.

¹⁷⁶ Види: *Извештај од истражување за состојбите во однос на имплементацијата на Конвенцијата на ОН за правата на лицата со попреченост*, Порака, 2012 година, стр.20.

¹⁷⁷ Види: *Студија за сиромаштијата и социјалната исклученост во Република Македонија: Локални социјални проблеми и потреби*, МТСП, 2011 година, стр.213 и стр.221.

¹⁷⁸ Види: *Извештајот од евалуација на згрижување во друго семејство*, УНИЦЕФ, 2008 година, стр.30 и стр.37.

потребно е подобрување на процедурите, стандардизирани критериуми и мониторинг и евалуација и изготвување на минимални структурни и функционални стандарди и индикатори за ефективност/учинок.

3. Соодветен животен стандард

Покрај мерките за социјална заштита, од страна на државата се преземаат и дополнителни мерки во даночната политика, вработувањето, политиката за стипендирање, домувањето, заштита на семејството, здравството, образованието, а се со цел спречување и надминување на основните социјални ризици на кои е изложен граѓанинот во текот на животот, за намалување на сиромаштијата и социјалната исклученост и за јакнење нанеговиот капацитет за сопствена заштита. Под социјален ризик се подразбираат: ризици за здравјето (болест, повреда и инвалидност); ризици на старост и стареење; ризици на еднородителско семејство; ризици од невработеност, губење на приход за издржување по основа на работа и слично; ризици од сиромаштија и ризици од друг вид на социјална исклученост.

Намалувањето на сиромаштијата и на социјалната исклученост преку подобро користење на расположливите човечки и материјални ресурси, подобрување на условите за живеење, за работење и на општествените услови на сите граѓани, системско и институционално содејство во функција на побрз развој, повисок стандард и поквалитетно живеење е главна цел на Националната стратегија за намалување на сиромаштијата и социјалната исклученост 2010-2020. Во Стратегијата се опфатени следниве подрачја: вработување и пазар на труд, сиромаштија и социјална обесправеност, здравствена заштита, долготрајна нега, образование, социјална заштита, транспорт, комуникации и домување. Посебен акцент, исто така, е ставен на детската заштита и на еднаквите можности меѓу мажите и жените.

Значаен чекор кон унапредување на системот на социјалната заштита е направен со усвојувањето на Нацио-

налната програма за развој на социјалната заштита 2010-2020. Основна цел на програмата е развој на интегриран, транспарентен и одржлив систем на социјална заштита, кој ќе обезбеди достапни, ефикасни и квалитетни мерки и услуги креирани според потребите на корисникот. Во истата се инкорпорираат и мерки за унапредување на состојбата на лицата со попреченост.

Со актуелните законски прописи, стратегии, иницијативи, и програми е планирано да се подигне нивото на заштита и квалитетот на условите за живеење на семејствата и децата преку: воведување нови парични бенефиции, т.е. условени парични трансфери, наменети за корисниците на социјална парична помош, кои овие категории граѓани ќе можат да ги остваруваат доколку исполнуваат одредени услови (овозможување школување на нивните деца), социјални пакети за сиромашни семејства, мерки за субвенционирање на потрошувачката на енергијата, активни политики за вработување, поддршка на семејството – определена и како стратегиски приоритет на Република Македонија (преку воведување на правото на родителски додатоци и правото на парична помош на мајка која родила четврто живородено дете, право на социјално домување, изготвени стандарди - механизми за упатување, стратегии и акциони планови за заштита на различни категории деца и семејства изложени на социјални ризици: деца на улица, жртви на трговија со луѓе, деца).

Програмата за условен паричен надоместок за средно образование, донесена од страна на Владата, има за цел „подобрување на пристапот и квалитетот на образованието за ученици во средно образование за домаќинства кои се корисници на право на социјална парична помош“.

Друга значајна реформа во образовниот процес е дисперзирањето на студиите од високото образование на локално ниво, како и законските одредби за студентски домови¹⁷⁹, каде 40% од вкупниот број на расположивите места во домовите се

¹⁷⁹ Конкурс за студиската 2014/2015 година за прием во државните студентски домови и други соодветни објекти за сместување во Република Македонија, <<http://www.hiljadnikov.com.mk/KONKURS%202014-2015.pdf>> Пристапено на 25.11.2014.

за студенти за кои вкупните приходи во семејството се до нето минималната плата утврдена во Република Македонија, и тоа: студенти деца без родители и родителска грижа, студенти деца со посебни потреби, студенти деца на корисници на социјална парична помош и постојана парична помош, студенти деца на самохран родител, студенти деца на невработени родители и студенти деца на корисници на надоместок по основ на престанок на работен однос од деловни причини. И покрај солидниот пристап од страна на законодавецот со воведување на афирмативна мерка за обезбедување на место во студентските домови, сепак во пракса, во поглед на недискриминацијата при добивањето на легла во студентските домови¹⁸⁰, 53,79% од студентите наведуваат дека најчестата дискриминација е со политичка позадина, додека 21,4% се изјасниле дека се соочуваат со дискриминација по основ на физичка и ментална попреченост а 14,7 % по здравствен статус.

Проблемите на сиромаштијата и социјалната исклученост претставуваат сериозна пречка, пред се имајќи предвид дека истите се во причинско последична врска со попреченоста. Заложбите за нивно ефективно надминување неопходно треба да се засноваат врз сеопфатни истражувања и анализи. За жал, во студиите кои се направени за сиромаштијата и социјалната исклученост, лицата со попреченост не се опфатени. Инаку според студијата *Материјална депривација, сиромаштија и социјална исклученост кај домаќинствата во Република Македонија*¹⁸¹, податоците покажуваат дека 54,4% од домаќинствата се исклучени од системот на социјална заштита, додека исклученоста на старите лица (над 65 години) од системот на социјално осигурување (пензии) покажува дека

¹⁸⁰ Види: Наташа Бошкова, Жарко Трајаноски, *Анализа на документи и на политики на универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје за степенот на вклученост на принципот на еднакви можности и на недискриминација*, Коалиција Сексуални и здравствени права на маргинализираните заедници, 2013 година, стр.15, <<http://issuu.com/youthportalweb/docs/70e13562b620d7/1>> Пристапено на 01.11.2014.

¹⁸¹ Види: Маја Геровска Митев, *Материјална депривација, сиромаштија и социјална исклученост кај домаќинствата во Република Македонија*, Фондација Фридрих Еберт, Скопје, 2012 година, стр.8, <<http://www.fes.org.mk/pdf/Materijalna%20Deprivacija%20MK.pdf>> Пристапено на: 28.11.2014.

во 9,3% од домаќинствата ниту еден од лицата над 65 години не е примател на пензија.

Препораки:

- Измена на Законот за социјална заштита, и подзаконските акти во насока на воведување на попреченоста во основите во анти-дискриминациската клаузула, како и целосна промена на пристапот кон лицата со попреченост од медицинско милосрден дефектолошки пристап кон пристап заснован на човекови права. Дополнително, законот има потреба од промени во пристапот и разграничувањето на сервисите и услугите од обични парични бенефиции.
- Донесување на *lex specialis* за правата и достоинството на лицата со попреченост заради системска координација на прашањето на попреченоста на микро и макро ниво.
- Воспоставување и носење на Политика за сеопфатен систем на услуги за поддршка со конкретно прецизирање на инструментите за контрола и координација. Дополнително треба да се развијат и востановат нови сервиси и услуги, како и профили кои ќе излезат во пресрет на потребите на граѓаните со попреченост.
- Воведување на нов пристап кон категоризирање на лицата со попреченост, при што ќе се запази пристапот заснован на човекови права и ќе се овозможи активно учество на лицата со попреченост во Комисиите за категоризирање на лицата со попреченост.
- Развој и обука на нови профили за независен живот на лицата со попреченост.
- Развој и унапредување на системот за превенција на социјална исклученост преку: проширување на претшколското образование за поголем пристап, зголемена достапност на основното образование за деца со попреченост и намалување на бројот на ученици со попреченост кои го напуштаат образовниот процес

преку зајакнување на вон-училишните активности на училиштата, соработка со локалните заедници и интер-активни методи кои подржуваат индивидуално учење кај децата со попреченост и личен напредок.

- Зајакнување на вонинституционалната заштита преку развивање на постојните и воведување на нови видови социјални услуги согласно со потребите на граѓаните, како и унапредување на начините за обезбедување и нивно доставување.
- Зголемување на квалитетот на услугите и создавање услови за намалување на зависноста од институционалната заштита преку развивање на алтернативни форми на заштита.
- Унапредување на модалитетите за реализација на јавно-приватно партнерство во социјалната заштита.
- Измена и дополнување на Законот за домување во кој ќе се стави акцент на потребата од обезбедување на дом за лицата со попреченост на национално и локално ниво, како и ќе понуди нови мерки и активности за обезбедување на пристапност и достапност на постоечките домови.
- Зајакнување и обезбедување поголема поддршка на биолошките семејства за сметка на инситутиционалните и вонинституционалните форми на згрижување.
- Реструктурирање на институционалната поставеност на системот на социјална заштита во насока на раздвојување на администрирањето на правата на парична помош и социјалните услуги.
- Изедначување на надоместокот за инвалиднина за сите лица со попреченост, без разлика на причината за настанување на попреченоста.
- Редефинирање на додатокот за мобилност и негово одвојување од надоместокот на инвалиднина (додаток за слепило и глувост).

VII. НАЦИОНАЛНА ПРИМЕНА И МОНИТОРИНГ

Во рамките на државата постојат две координативни тела кои се однесуваат на спроведување на политиките за лицата со попреченост и тоа: Национално координативно тело за еднакви права на лицата со инвалидност, и Национално координативно тело за имплементација на ООН Конвенцијата за правата на лицата со попреченост во Република Македонија.

Имено, Владата на Република Македонија во 1996 година формираше Национално координативно тело за еднакви права на лицата со инвалидност на Република Македонија во кое учествуваат претставници на Националниот совет на инвалидски организации, министерствата и институциите кои се надлежни за оваа проблематика како што се: Министерството за труд и социјална политика, Министерството за финансии, Министерството за образование и наука, Министерството за правда, Министерството за животна средина и просторно планирање, Министерството за транспорт и врски, Министерството за здравство, Агенцијата за млади и спорт, ЈУ Завод за социјални дејности – Скопје, Филозофски факултет – Институт за дефектологија како и Сојузот на дефектолози на РМ.¹⁸² Улогата на ова координативно тело е во согласност со правилото 17 од Стандардните правила на ООН¹⁸³, односно служи како лице за контакт за работи кои

¹⁸² За повеќе информации за телото и новите членови избрани од страна на Владата во 2010 години види: Решение за именување на претседател, секретар и членови на Националното координативно тело за еднакви права на лицата со инвалидност на Република Македонија, Сл.в.бр. 28/10, <<http://www.slvesnik.com.mk>> Пристапено на: 5.11.2014.

¹⁸³ United Nations Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities, UNGeneralAssemblyResolution 48/96, from 20 December 1993, <<http://www.un.org/esa/socdev/enable/dissre00.htm>> Пристапено на: 5.11.2014.

се однесуваат на лицата со попреченост. Истото е постојано и формирано согласно административна одлука и решение и во неговата работа покрај релевантните институции учествуваат и организации на лицата со попреченост, а надлежно е за координирање на напорите на државата во целост за унапредување на правата на лицата со попреченост. Национално координативно тело зеде активно учество при изработката на ревидираната Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност 2010-2018, објаснета погоре. Конструктивни забелешки се упатуваат на составот и работата на ова Национално координативно тело предлагајќи преиспитување и редефинирање на неговиот мандат, надлежности и состав, зголемување на човечките ресурси и обезбедување на соодветна обука за целокупниот персонал за одредбите на КПЛП и Факултативниот протокол кон неа, како и обезбедување на дополнителни финансиски средства со цел ова координативно тело да ги спроведе своите надлежности во целост.

Дополнително, во ова тело се вклучени само традиционалните организации на лица со попреченост. Член 33 став 3 се однесува на целиот сектор, односно треба да се однесува како на традиционалните организации на лица со попреченост отсликани во Националниот совет на инвалидски организации така и на новите организации на лица со попреченост. Лицата со попреченост не се хомогена група како ни нивните претставнички организации и затоа државата треба да создаде како можности така и способности за вклучување на различните чинители, кои имаат и различни мислења по однос на определено прашање во интерес на лицата со попреченост како што се на пример, здруженијата на родители на деца со попреченост и организациите за самозастапување на лицата со попреченост, во насока на максимата „Ништо за нас – без нас“.

Дополнително на веќе формираното Национално координативно тело за еднакви права на лицата со инвалидност¹⁸⁴ објаснето погоре, Владата на Република Македонија

¹⁸⁴ Од самите имиња на координативните тела може да се потврди загриженоста за постоењето на неунифицираност на термините користени со цел објаснување на заштитната група, како што се лицата со инвалидност, лица со попреченост и сл.

во ноември 2012 година донесе одлука за формирање на Национално координативно тело за имплементација на Конвенцијата на ОН за правата на лицата со попреченост во Република Македонија¹⁸⁵. Истото е планирано да послужи како механизам за координација во согласност со член 33 став 1 од КПЛП. Координативното тело вклучува во себе претставници на законодавната власт и тоа од Интер-партиска парламентарна лоби група за правата на лицата со хендикеп како и од Комисијата за еднакви можности на жените и мажите, различни министерства (посебно на министерствата за труд и социјална политика, здравство, локална самоуправа, образование и наука, финансии, транспорт и врски, правда, економија и надворешни работи), независните институции како што се Народниот правобранител и Комисијата за заштита од дискриминација, регулаторното тело – Советот за радиодифузија, Судскиот совет и организации на лица со попреченост (Националниот совет за инвалидски организации и Полио плус). Истото има постојана структура и соодветни надлежности кои ќе му дозволат да ги координира сите владини институции и тела, како на државно така и на локално ниво, надлежни за спроведување на Конвенцијата за правата на лицата со попреченост. Па затоа со Координативното тело претседава министерот за труд и социјална политика. Истовремено, ова тело покрај тоа што треба да го следи спроведувањето на Конвенцијата има можност и да изготвува предлози и мислења за законски и подзаконски акти на полето на заштитата на лицата со попреченост. Загрижува фактот што ова тело само формално постои, ретко се среќава и не превзема конкретни активности.

Критика за државата е што се уште нема назначено независен механизам за унапредување, заштита и мониторинг на примената на Конвенцијата која се забележува како голем недостаток. Назначувањето на *институции* кои ќе имаат капацитет, како да ја спроведуваат така и да ја набљудуваат примената на одредбите на Конвенцијата, е *condition sine qua*

¹⁸⁵ Одлука за формирање на Националното координативно тело за имплементација на ООН Конвенцијата за правата на лицата со попреченост во Република Македонија, Сл.в.бр. 114/12, <<http://www.slvesnik.com.mk>> Пристапено на: 5.11.2014.

non за самиот процес на ратификација на КПЛП. Имено, според член 33 Република Македонија има обврска за формирање или назначување на национален механизам за набљудување кој заедно со Комитетот за правата на лицата со попреченост (член 34-39 од Конвенцијата) ќе го комплетира целосниот систем на набљудување на остварувањето на обврските согласно Конвенцијата од страна на Република Македонија. Со ова не само што се прифаќа примарната одговорност на државата во спроведувањето на одредбите од КПЛП, туку и самиот систем на национален мониторинг го поттикнува процесот на отчетност и на подолг временски рок ги зајакнува капацитетите на самата држава да ги оствари во целост заложбите и обврските преземени со КПЛП. Притоа надминувајќи го она што се нарекува „спроведувачки процеп“, односно процепот помеѓу меѓународните стандарди за човекови права кои постојат на хартија и кои државата презела обврска да ги спроведе од една страна, и самиот ефект на овие права врз животот на лицата со попреченост од друга страна. Се препорачува ова да се надмине во најскоро време.

Препораки:

- Зајакнување на системот на координација помеѓу двете постојни тела кои се однесуваат на спроведување на политиките за лицата со попреченост, односно Национално координативно тело за еднакви права на лицата со инвалидност, и Национално координативно тело за имплементација на ООН Конвенцијата за правата на лицата со попреченост во Република Македонија.
- Комплетирање на целосниот систем на набљудување на остварувањето на обврските согласно Конвенцијата од страна на Република Македонија преку назначувањето на независен механизам за набљудување на примената на одредбите на КПЛП.
- Активно вклучување на организациите на лицата со попреченост во националниот механизам за координација и набљудување на спроведувањето на Конвенцијата.

VIII. ПРЕПОРАКИ

Општи одредби со хоризонтална примена:

- Да се пристапи кон измени во законодавството со цел дефинирањето на лицата со попреченост согласно КПЛП и современите анти-дискриминациски законодавства, односно широко дефинирана заштитна група од аспект на социјалниот модел.
- Вклучување на принципот на еднаквост во Законот за спречување и заштита од дискриминација, не само заштитата од дискриминација.
- Изменување на одредбата од Законот за спречување и заштита од дискриминација која се однесува на дискриминацијата на лица со ментална и телесна попреченост проширувајќи го нејзиниот материјален опфат на заштита на економско-социјалните права.
- Вклучување на концептите на дискриминација поради претпоставена карактеристика – попреченост, како и дискриминација по асоцијација со лице со попреченост во самиот персонален опфат на дефиницијата за попреченост.
- Да се пристапи кон доуредување на одредбата од Законот за спречување и заштита од дискриминација која се однесува на разумното прилагодување зголемувајќи го персоналниот опфат на заштита, односно за да може едно лице да побара разумно прилагодување истото не треба да биде обусловено да биде вработено во приватниот сектор и да му биде признато постоењето на попреченост согласно законот.

- Да се измени и усогласи Законот за работни односи со меѓународните стандарди преку предвидување на инструкцијата за дискриминација, изрично забранување на дискриминациските огласи или изјави по основа на попреченост, како и воведување на одредба која ќе предвидува разумно прилагодување за лицата со попреченост.
- Да се направи разграничување на здравствената состојба и способност од работната состојба и способност кај лицата со попреченост, и истите да не се изедначуваат.
- Да се обезбедат финансиски средства за доследно спроведување на националните политики а посебно Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност 2010-2018 како и Националната стратегија за еднаквост и недискриминација по основ на етничка припадност, возраст, ментална и телесна попреченост и пол 2012-2015, кои целат кон создавање на еднакви можности за лицата со попреченост.

Пристапност:

- Унифицирање на користената терминологија за граѓаните со попреченост во законите од областа на транспортот, информациите и пристапноста, имајќи го предвид социјалниот модел на гледање на попреченоста согласно КПЛП.
- Измена на Законот за градење со воведување на конкретни технички и заштитни мерки за обезбедување на целосна пристапност и достапност на објектите. Дополнително, потребно е формирање на лиценцирано тело за пристапност и достапност на објектите.
- Вклучување на прашањето на попреченоста во наставната програма на Градежните факултети, како и обезбедување на континуирана едукација на Државниот градежен инспекторат.

- Измена на законската регулатива која го уредува прашањето на транспорт, во насока на обезбедување на пристапни и достапни превозни средства, на национално и локално ниво. Дополнително, потребно се измени во насока на непречено уживање на правото на мобилност, како и на бенефициите за повластен превоз, на основа на попреченост, а не на членство во сојузи.
- Дорегулирање на прашањето за паркинг места како и начините на користење на поволностите за бесплатно паркинг место, со точно дефинирани технички елементи.
- Измена на Законот за радио дифузна дејност, Законот за медиуми, Закон за аудио и аудиовизуелни медиумски услуги, Законот за локална самоуправа, во насока на воведување на анти-дискриминациска клаузула. Дополнително, воведување на конкретни технички мерки за обезбедување на непречен пристап, достапност на информациите за граѓаните со попреченост, како и обезбедување на обука на новинарите и програмските раководители за ова прашање.
- Обезбедување на поголем број на пристапни програмски шеми на MPT и останатите медиумски куќи со подеднаков квалитет за граѓаните со попреченост и децата. Потребно е да се обезбедат и пристапни програмски шеми и за граѓаните со попреченост од другите етнички заедници.
- Измена на Законот за податоците во електронски облик и електронски потпис со вклучување на факсимилот, кој како електронски потпис ќе биде признаен од страна на државата и ќе се третира како своерачен потпис за лицата со оштетен вид со важност во сите општествени свери, вклучуваќи ги и нотарите и судовите.
- Измена на Законот за слободен пристап за информации од јавен карактер со воведување на одредби за начините на кои секој имател на информации ќе биде должен да обезбеди информирање на јавноста на

пристапен и достапен начин за лицата со попреченост. Дополнително да се обезбеди едукацијата и обука на лицата што се поставени како контакт лице за сите граѓани, како и укинување на одлуката за поставување на посебни лица за комуникација со лицата со попреченост во јавните институции.

- Воведување на мерки што би го промовирале изучувањето на знаковниот јазик, како и преземање на мерки за обезбедување поголем број на толкувачли на знаковен јазик. Дополнително, потребно е да се регулира прашањето за употреба на Брајовото писмо, како вклучување на одредби што би го стимулирале изучувањето на Брајовото писмо.

Образование:

- Индивидуализација на исклучокот согласно член 51 став 1 од Законот за основно образование кога посебните образовни потреби на детето се такви што тоа треба да следи настава во посебно основно училиште.
- Прилагодените наставни планови и програми за деца со попреченост треба да бидат со подеднаков квалитет како и оние кои се користат за образование на децата без попреченост. Потребно е да се обезбедат учебници за настава во посебните основни и средни училишта кои ќе одговорат на потребите на овие ученици и ќе им помогнат да го развијат својот полн потенцијал. Во оваа насока, учебниците и другите училишни материјали треба да бидат достапни во електронска форма и во согласност со концептот за е-пристапност.
- Воведување на обврска за училиштата во паралелките во кои има ученици со попреченост да се ангажираат и стручни тимови кои ќе работат со детето согласно неговите индивидуални потреби.
- Измена на Законот за основно образование и Законот за средно образование во насока на изрично

пропишување на забраната на дискриминацијата врз основ на попреченост притоа однесувајќи се на: запишувањето и условите за запишување на учениците во соодветната образовна институција; пристапот на учениците до било кој наставен предмет, установа или корист која ја предвидува односната образовна институција; било кој друг услов или критериум за учество на ученикот во наставата; или отпишувањето на ученикот од образовната институција; или било која друга санкција превземена против ученикот.

- Измена на Законот за средно образование во насока на дозволување на лицата со попреченост своето средно образование да го стекнуваат во редовниот образовен систем на еднаква основа со другите. Таму каде што се нема можности за редовно образование, треба да се обезбеди наставните програми да бидат насочени кон посовремени софистицирани занимања кои се бараат на општиот пазар на трудот.
- Измена на Законот за високо образование, Законот за образование на возрасните и Законот за стручно образование и обука во насока на воведување на општа анти-дискриминациска клаузула.
- Унифицирање на користената терминологија за лицата со попреченост во законите од образовната област имајќи го предвид социјалниот модел на гледање на попреченоста согласно КПЛП.
- Потребна е едукацијата и обука на наставниците што ја изведуваат редовната настава за работа со децата со попреченост. Дополнително, неопходно е во секое училиште да биде ангажиран стручен тим за работа со деца со попреченост.
- Зголемување на пристапноста на образовните институции и интензивирање на процесот на воведување на асистивна информатичка технологија во редовниот образовен систем на учениците со попреченост на систематски и одржлив начин. Во таа смисла, моделот

за успешно спроведување на асистивната технологија, треба да ги земе предвид потребите и можностите на учениците со попреченост.

- Развивање и спроведување на владина субвенциона програма со која се олеснува набавка на компјутери и помагала за учениците со попреченост кои доаѓаат од семејства со понизок социо-економскиот статус.

Здравје:

- Унифицирање на користената терминологија за лицата со попреченост во законите од здравствената област имајќи го предвид социјалниот модел на гледање на попреченоста, согласно КПЛП.
- Измена на Законот за заштита на правата на пациентите во насока на изрично пропишување на забраната на дискриминацијата врз основ на попреченост како и задолжително вклучување на лице со попреченост во механизмите за заштита на правата на пациентите.
- Развивање и донесување на регулаторна рамка за најразлични видови на примарни, секундарни и терцијални здравствени услуги која ќе овозможи високо ниво на достапност, и поддршка на лицата со попреченост и лицата со ментални заболување за нивно вклучување во заедницата, како и разграничување и развивање на сервисите за рехабилитација и хабитација и обезбедување на услуги со подеднаков квалитет.
- Измена на Законот за здравствено осигурување и Законот за здравствена заштита во насока на дозволување на лицата со попреченост да ја користат бесплатно терцијалната здравствена заштита согласно потребата настаната од попреченоста.
- Обезбедување на непречен пристап и достапност на сите здравствените објекти, вклучително и Министерството за здравство, Фондот за здравствено осигурување, сите

јавни здравствени установи, како и клиники, болници, здравствени домови, заводи, ординации, аптеки и сл. Дополнително, потребно е вклучување на лицата со попреченост во регулаторните тела за издавање на лиценца за работа на здравствените установи.

- Измена на Законот за набавка на лекови и опрема со воведување на стандардите за пристапност и достапност на лековите и опремата што се пушта во промет.
- Измена на Законот за здравствено осигурување со овозможување континуирано користење, без никакви возрасни ограничувања, на ортопедските помагала со повисок квалитет и функционалност, согласно потребата на граѓаните со попреченост.
- Задолжителна едукацијата и обука на здравствениот персонал за пристап и комуникација со лицата со попреченост, на патронажните сервиси, како и на оние кои се вклучени во психијатриските болници.
- Обезбедување соодветни технички услови и неопходна медицинска опрема во гинеколошките ординации за лица со телесна попреченост.
- Обезбедување на мобилни тимови на здравствени работници за доставување услуги за СРЗ (едукации и советувања за СРЗ, поддршка во семејствата со новороденче, советување и делење контрацепција) на лица со телесна попреченост.
- Задолжително вклучување на прашањето на попреченост во новите владини програми „Ало Докторе“, „Мој термин“ и новите телемедицински услуги кои се планираат да се донесат.
- Измена на одредбите со кои е регулирана граѓанската постапка за сместување на лица во психијатриска установа, и доброволното и сместувањето со одлука на судот.

Работа и вработување:

- Да се измени и усогласи Законот за работни односи со меѓународните стандарди преку предвидување на инструкцијата за дискриминација, изрично забранување на дискриминациските огласи или изјави по основа на попреченост, како и воведување на одредба која ќе предвидува разумно прилагодување за лицата со попреченост.
- Да се направи разграничување на здравствената состојба и способност од работната состојба и способност кај лицата со попреченост, и истите да не се изедначуваат.
- Преиспитување на критериумот општа здравствена состојба, кој го ограничува пристапот на лицата со попреченост до работните места во државната администрација, судството и адвокатурата, и негова целосна индивидуализација во склад со членот 25 од Законот за работни односи, односно ставање на овој услов во контекст на самата професија.
- Да се пристапи кон доуредување на одредбата од Законот за спречување и заштита од дискриминација која се однесува на разумното прилагодување зголемувајќиго персоналниот опфат на заштита, односно за да може едно лице да побара разумно прилагодување истото не треба да биде обусловено да биде вработено во приватниот сектор и да му биде признато постоењето на попреченост согласно законот.
- Согласно Законот за вработување на инвалидни лица, потребно е државата да го гарантира обезбедувањето на средствата за Посебниот фонд, кои ќе се користат непречено за обезбедување на разумно прилагодување за лицата со попреченост на работното место.
- Да се измени одредбата во членот 4-а став 5 од Законот за вработување на инвалидни лица која предвидува дека инвалидно лице може да биде работодавец или да врши работа на одговорно лице кај работодавец само

доколку добие позитивно мислење од Комисијата при Министерството за труд и социјална политика, затоа што е дискриминациска.

- Да се преземат мерки вработувањето во заштитните друштва да биде преодно решение кон целосно вработување на отворениот пазар на трудот на лицата со попреченост.
- Да се изгради стратешки пристап кон лицата со попреченост посебно во Националната стратегија за вработување во која за жал, меѓу дефинираните приоритетни цели не е изрично опфатено зголемувањето на стапката на вработеност на лицата со попреченост.
- Да се обезбедат финансиски средства за доследно спроведување на националните политики а посебно Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност 2010-2018 како и Националната стратегија за еднаквост и недискриминација по основ на етничка припадност, возраст, ментална и телесна попреченост и пол 2012-2015, кои целат кон создавање на еднакви можности за лицата со попреченост.

Соодветен животен стандард и социјална заштита:

- Измена на Законот за социјална заштита, и подзаконските акти во насока на воведување на попреченоста во основите во анти-дискриминациската клаузула, како и целосна промена на пристапот кон лицата со попреченост од медицинско милосрден дефектолошки пристап кон пристап заснован на човекови права. Дополнително, законот има потреба од промени во пристапот и разграничувањето на сервисите и услугите од обични парични бенефиции.
- Донесување на *lex specialis* за правата и достоинството на лицата со попреченост заради системска координација на прашањето на попреченоста на микро и макро ниво.

- Воспоставување и носење на политика за сеопфатен систем на услуги за поддршка со конкретно прецизирање на инструментите за контрола и координација. Дополнително треба да се развијат и востановат нови сервиси и услуги, како и профили кои ќе излезат во пресрет на потребите на граѓаните со попреченост.
- Воведување на нов пристап кон категоризирање на лицата со попреченост, при што ќе се запази пристапот заснован на човекови права и ќе се овозможи активно учество на лицата со попреченост во Комисиите за категоризирање на лицата со попреченост.
- Развој и обука на нови профили за независен живот на лицата со попреченост.
- Развој и унапредување на системот за превенција на социјална исклученост преку: проширување на претшколското образование за поголем пристап, зголемена достапност на основното образование за деца со попреченост и намалување на бројот на ученици со попреченост кои го напуштаат образовниот процес преку зајакнување на вон-училишните активности на училиштата, соработка со локалните заедници и интерактивни методи кои подржуваат индивидуално учење кај децата со попреченост и личен напредок.
- Зајакнување на вонинституционалната заштита преку развивање на постојните и воведување на нови видови социјални услуги согласно со потребите на граѓаните, како и унапредување на начините за обезбедување и нивно доставување.
- Зголемување на квалитетот на услугите и создавање услови за намалување на зависноста од институционалната заштита преку развивање на алтернативни форми на заштита.
- Унапредување на модалитетите за реализација на јавно-приватно партнерство во социјалната заштита.
- Измена и дополнување на Законот за домување во кој ќе се стави акцент на потребата од обезбедување

на дом за лицата со попреченост на национално и локално ниво, како и ќе понуди нови мерки и активности за обезбедување на пристапност и достапност на посточките домови.

- Зајакнување и обезбедување поголема поддршка на биолошките семејства за сметка на инситутиционалните и вонинституционалните форми на згрижување.
- Реструктурирање на институционалната поставеност на системот на социјална заштита во насока на раздвојување на администрирањето на правата на парична помош и социјалните услуги.
- Изедначување на надоместокот за инвалиднина за сите лица со попреченост, без разлика на причината за настанување на попреченоста.
- Редефинирање на додатокот за мобилност и негово одвојување од надоместокот на инвалиднина (додаток за слепило и глувост).

Национална примена и мониторинг:

- Зајакнување на системот на координација помеѓу двете постојни тела кои се однесуваат на спроведување на политиките за лицата со попреченост, односно Национално координативно тело за еднакви права на лицата со инвалидност, и Национално координативно тело за имплементација на ООН Конвенцијата за правата на лицата со попреченост во Република Македонија.
- Комплетирање на целосниот систем на набљудување на остварувањето на обврските согласно Конвенцијата од страна на Република Македонија преку назначувањето на независен механизам за набљудување на примената на одредбите на КПЛП.
- Активно вклучување на организациите на лицата со попреченост во националниот механизам за координација и набљудување на спроведувањето на Конвенцијата.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Анализа – Вработување на лицата со хендикеп, Полио плус, Скопје, 2013 година.

Анализа - Да се запрашаме заедно, Полио плус, 2006 година, Достапно на: <www.polioplus.org.mk> [Пристапено на: 18 ноември 2014].

Анализа на практичната примена на Законот за спречување и заштита од дискриминација, Шелтер - центар, Скопје, 2013 година.

Building the Architecture for Change: Guidelines on Article 33 of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, Mental Disability Advocacy Center, Budapest, March 2011.

Concluding observations of the Committee on Economic Social and Cultural Rights, UN Doc. E/C.12/MKD/CO/1, from 24 November 2006. Достапно на: <<http://www2.ohchr.org/english/bodies/cescr/docs/E.C.12.MKD.CO.1.pdf>> [Пристапено на: 29 октомври 2014].

Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for Equal Treatment in Employment and Occupation, [2000] OJ L 303/16. Достапно на: <<http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2000:303:0016:0022:EN:PDF>>. [Пристапено на: 23 октомври 2014].

Вработување на лица со инвалидност во услови на транзиција, НВО Ергос, Скопје, 2003 година. Достапно на: <<http://www.nvoinfocenter.org.mk/event.asp?site=nvo&menu=3&lang=mak&id=92>> [Пристапено на: 30 октомври 2014].

Влаховиќ. В., Наумовска. А. В., м-р Грозданова Е., Касуми А., Кикерекова Т., Сајковска. Б. Стаменковска З., Стојановиќ В., м-р Тренчевска Ј., Усеинова И., Факовиќ Н., Цветковска С., *Водич за спроведување на националната стратегија за еднаквост и недискриминација врз етничка припадност, возраст, ментална и телесна попреченост и врз полова основа*,

Британски совет во Македонија, 2013 година. Достапно на: <http://www.britishcouncil.mk/sites/britishcouncil.mk/files/vodic_nsen_mk.pdf> [Пристапено на: 30 октомври 2014].

Годишен извештај за степенот на обезбедување почитување, унапредување и заштита на човековите слободи и права за 2013 година, Народен правобранител на Република Македонија, Скопје, 2014 година. Достапен на: <<http://ombudsman.mk/upload/Godisni%20izvestai/GI-2013.pdf>> [Пристапено на: 21 октомври 2014].

Годишен извештај за степенот на обезбедувањето на почитување, унапредување и заштита на човековите слободи и права за 2012 година, Народен правобранител на Република Македонија, Скопје, 2013 година. Достапен на: <<http://www.ombudsman.mk/ombudsman/upload/documents/2013/GI-2012.pdf>> [Пристапено на: 23 октомври 2014].

Годишен извештај за 2011 година, Народен правобранител на Република Македонија, Скопје, 2012 година. Достапен на: <<http://www.ombudsman.mk/ombudsman/upload/documents/2012/izvestaj%202011-MK.pdf>> [Пристапено на: 19 октомври 2014].

Годишен извештај за 2012 година, Народен правобранител на Република Македонија, Скопје, 2013 година.

Годишен извештај на Комисијата за заштита од дискриминација за 2011 година, Комисија за заштита од дискриминација, Скопје, 2012 година. Достапен на: <<http://www.kzd.mk>> [Пристапено на: 19 октомври 2014].

Годишен извештај на Комисијата за заштита од дискриминација за 2012 година, Комисија за заштита од дискриминација, Скопје, 2013 година. Достапен на: <<http://www.kzd.mk>> [Пристапено на: 19 октомври 2014].

Годишен извештај на Комисијата за заштита од дискриминација за 2013 година, Комисија за заштита од дискриминација, Скопје, 2014 година. Достапен на: <<http://www.kzd.mk>> [Пристапено на: 19 октомври 2014].

Децентрализација на социјалната заштита во Република Македонија – фактичка состојба, предизвици и можности на локал-

но ниво, Министерство за труд и социјална политика, 2012 година. Достапно на: <<http://www.mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/decentralizmkd.pdf>> [Пристапено на: 21 октомври 2014].

Државен завод за статистика, *Основни и средни училишта на почетокот на учебната 2013/2014 година*, Број. 2.4.14.05/780. Достапно на: <<http://www.stat.gov.mk>> [Пристапено на: 21 октомври 2014].

Државен завод за статистика, *Соопштение за јавни установи за згрижување и воспитание на деца - детски градинки за 2010 година*, Број.2.1.11.01 од 24 февруари 2011 година. Достапно на: <<http://www.stat.gov.mk>> [Пристапено на: 28 октомври 2014].

Државен завод за статистика, *Установи и права на социјална заштита за малолетни и полнолетни корисници за 2013 година*, Број. 2.4.14.18. Достапно на: <<http://www.stat.gov.mk>> [Пристапено на: 21 октомври 2014].

ECJ, *S.Coleman v Attridge Law, Steve Law*, Case C-303/06, OJ C 224, 17 јули 2008 година.

ECJ, *Sonia Chacón Navas v. Eurest Colectividades SA*, Case C-13/05, [2006] ECR I-6467, од 11 јули 2006 година. Достапно на: <<http://www.curia.europa.eu/jurisp/cgi-bin/form.pl?lang=en&Submit=Submit&lldocs=alldocs&docj=docj&docop=docop&docor=docor&docjo=docjo&nmaff=&datefs=&datefe=&nomusuel=navas&domaine=&mts=&resmax=100>>. [Пристапено на: 10 септември 2014].

ECJ, *Werner Mangold v. Rüdiger Helm*, Case C-144/04, [2005] ECR I-9981.

Европската конвенција за човекови права и основни слободи (European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms), Rome, 4 November 1950.

Закон за аудио и аудиовизуелни медиумски услуги, „Службен весник на РМ“, бр. 184/13, 13/14 и 44/14. Достапен на: <<http://mdc.org.mk/wp-content/uploads/2014/05/Zakon-za-Audio-i-audiovizuelni-mediumski-uslugi-prechisten-tekst-na-memorandum.pdf>> [Пристапено на: 27 октомври 2014].

Законот за безбедност на сообраќајот на патиштата, *Службен весник на РМ*“, бр.54/07, 86/08, 98/08, 64/09, 161/09, 36/11, 114/12 и 27/14.

Достапен на: <<http://www.mvr.gov.mk/>> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Закон за високо образование, „Службен весник на РМ“, бр.35/2008, 103/08, 26/09, 83/2009, 99/09, 115/10, 17/11, 51/11, 123/12, 15/13, 24/13 и 41/14. Достапен на: <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Закон за внатрешната пловидба, „Службен весник на РМ“, бр. 55/2007, 26/09, 22/10, 23/11 и 53/13. Достапен на: <http://www.mtc.gov.mk/new_site//images/storija_doc/115/21-11-2012/vnatresna_plovidba.doc> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Закон за воздухопловство, „Службен весник на РМ“, бр. 14/06, 24/07, 103/08, 67/10, 24/12, 80/12 и 155/12. Достапен на: <http://www.mtc.gov.mk/new_site//images/storija_doc/2224/Zakon%20za%20vozduhoplovstvo%20precisten%20tekst.doc> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Закон за вработување на инвалидни лица, „Службен весник на РМ“, бр. 44/2000, 16/2004, 62/2005, [Пречистен текст: 87/2005], 113/2005, 29/2007, 88/2008, 161/2008, 99/2009 и 136/2011. Достапен на: <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 10 октомври 2014].

Законот за градење, „Службен весник на РМ“, бр. 130/09, 124/10, 18/11, 36/11, 54/11, 13/12, 144/12, 25/13 и 79/13. Достапен на: <http://www.mtc.gov.mk/new_site//images/storija_doc/2224/Zakon%20za%20gradenje%20precisten%20konecen%20nov.doc> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Законот за градот Скопје, „Службен весник на РМ“, бр. 55/04 и 158/11.

Закон за евиденции во областа на здравството, „Службен весник на РМ“, бр. 20/09. Достапен на: http://www.fzo.org.mk/WBStorage/Files/Zakon_za_evidencii_vo_oblasta_na_zdravstvoto_Sl_Vesnik_na_RM_br_20_od_16.02.2009_godina.pdf> [Пристапено на: 28 октомври 2014].

Закон за заштита на децата, „Службен весник на РМ“, бр.23/2013, 12/2014, 44/2014 и 144/2014. Достапен на: <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 10 октомври 2014].

Закон за заштита на правата на пациентите, „Службен весник на РМ“, бр. 82/08. Достапен на: <<http://www.pravdiko.mk/wp-content/uploads/2013/11/Zakonot-za-zashtita-na-pravata-na-patsientite-02-07-2008.pdf>> [Пристапено на: 28 октомври 2014].

Закон за здравствена заштита, „Службен весник на РМ“, бр. 43/12, 145/12, 87/13, 164/13. Достапен на: <http://mz.gov.mk/wp-content/uploads/2012/12/zakon-za-zdravstvena-zastita-2_12_2012.pdf> [Пристапено на: 25 октомври 2014].

Закон за здравствено осигурување, „Службен весник на РМ“, бр. 65/12, 16/13 и 91/13. Достапен на: <[http://www.fzo.org.mk/WBStorage/Files/Zakon%20za%20zdravstveno%20oisguruvanje%20\(Interen%20precisten%20tekst\).pdf](http://www.fzo.org.mk/WBStorage/Files/Zakon%20za%20zdravstveno%20oisguruvanje%20(Interen%20precisten%20tekst).pdf)> [Пристапено на: 28 октомври 2014].

Закон за изменување и дополнување на законот за градење, „Службен весник на РМ“, бр. 115/14. Достапен на: <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Закон за инвалидски организации, „Службен весник на РМ“, бр. 89/2008, 59/2012 и 23/2013. Достапен на: <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 10 октомври 2014].

Закон за јавните патишта „Службен Весник на РМ“ бр. 84/08; 52/09; 114/09; 124/10; 23/11 и 53/11, Одлука на Уставниот суд на Р. Македонија У.бр. 160/2009 од 10 март 2010 г., објавена во „Службен весник на РМ“ бр. 39/2010. Достапен на: <http://www.mtc.gov.mk/new_site/images/storija_doc/115/zakonipat/jav%20pat.doc> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Закон за јавно здравје, „Службен весник на РМ“, бр. 136/11. Достапен на: <<http://zdravstvo.gov.mk/wp-content/uploads/2012/12/zakon-za-javno-zdravje-precisten.pdf>> [Пристапено на: 28 октомври 2014].

Закон за лекови и медицински помагала, „Службен весник на РМ“, бр. 11/12. Достапен на: <<http://zdravstvo.gov.mk/wp-content/uploads/2012/12/zakon-za-lekovi-i-medicinski-pomagala.pdf>> [Пристапено на: 29 октомври 2014].

Закон за локална самоуправа, „Службен весник на РМ“, бр. 5/02.
Достапен на: <http://mls.gov.mk/images/laws/Zakon_za_lokalnata_samouprava.pdf> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Закон за ментално здравје, „Службен весник на РМ“, бр. 71/06. Достапен на: <<http://www.slvesnik.com.mk/issues/3549F74997B0084E9C47AC8F8A7423BC.pdf>> [Пристапено на: 28 октомври 2014].

Закон за Народниот правобранител, „Службен весник на РМ“, бр.60/2003 и 114/2009. Достапен на: <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 23 октомври 2014].

Закон за образование на возрасните, „Службен весник на РМ“, бр.7/08, 17/2011, 51/2011, 74/2012 и 41/2014. Достапен на: <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Закон за основното образование, „Службен весник на РМ“, бр.103/2008, 53/2010, 116/2010, 156/2010, 18/2011, 51/2011, 6/2012, 100/2012, 24/2013 и 14/2014. Достапен на: <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Закон за податоците во електронски облик и електронски потпис, „Службен весник на РМ“, бр. 34/01, 6/02 и 98/08.

Закон за превоз во патниот сообраќај, „Службен весник на РМ“, бр.68/04; 127/06; 114/09; 83/10; 140/10; 17/11 и 53/11. Одлуки на Уставниот суд на РМ У.бр.160/2005 од 1 февруари 2006 г., објавена во „Сл. весник на РМ“ бр.23/2006; У.бр.22/2007 од 14 мај 2008 г., објавена во „Сл. весник на РМ“ бр.64/2008 и У.бр.273/2009 од 10 ноември 2010 г., објавена во „Сл. весник на РМ“ бр.152/2010. Достапен на: <http://www.mtc.gov.mk/new_site/images/storija_doc/115/zakonipat/prevoz%20vo%20apten.doc> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Закон за просторно и урбанистичко планирање, „Службен весник на РМ“ бр. 51/05, 137/07, 91/09, 124/10, 18/11, 53/11, 144/12 и 55/13. Достапен на: <<http://www.mtc.gov.mk>> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Закон за работни односи, „Службен весник на РМ“, бр.62/2005, 106/2008, 161/2008, 114/2009, 130/2009, 50/2010, 52/2010, 124/2010, 47/2011, 11/2012, 39/2012, 13/2013, 25/2013, 170/2013, 187/2013, [Пречистен текст: 34/2014]; Одлуки за Уставен суд: 21.12.2005;

22.12.2005; 29.03.2006; 10.05.2006 ; 24.01.2007; 04.04.2007; 06.06.2007; 13.05.2009; 13.01.2010; 14.04.2010; 22.09.2010.

Закон за ратификација на Конвенцијата за правата на лицата со инвалидност и факултативниот протокол кон Конвенцијата за правата на лицата со инвалидност, „Службен весник на РМ“, бр.172/2011, од 14 декември 2011 година. Достапно на: <<http://www.mtsp.gov.mk>> и <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 10 септември 2014].

Законот за радиодифузната дејност „Службен весник на РМ“, бр.72/13. Достапен на: <<http://www.ujp.gov.mk/e/regulativa/opis/174>> [Пристапено на: 25 октомври 2014].

Законот за слободен пристап до информациите од јавен карактер, „Службен весник на РМ“, бр.6/10. Достапен на: <<http://www.ippo.gov.mk/docs/xFiles/articles/zakonZaSlobodenPristapDoInfo/zakonZaSlobodenPristapDoInfo.pdf>> [Пристапено на: 25 октомври 2014].

Закон за социјална заштита, „Службен весник на РМ“ бр.79/2009, 36/2011, 51/2011, 166/2012, 15/2013, 79/2013, 164/2013, 187/2013, 44/2014 и 116/2014. Достапно на: <<http://www.mtsp.gov.mk>> и <<http://www.slvesnik.com.mk>>. [Пристапено на: 10 октомври 2014].

Закон за спречување и заштита од дискриминација, „Службен весник на РМ“, бр.50/2010, 44/2014, Одлука на Уставен суд: 15.09.2010. Достапно на: <<http://www.mtsp.gov.mk>> и <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 23 септември 2014].

Закон за средното образование, „Службен весник на РМ“, бр.52/2002, 113/2005, 30/2007, 49/2007, 81/2008, 92/2008, 116/2010, 156/2010, 18/2011, 42/2011, 51/2011, 6/2012, 100/2012, 24/2013 и 14/2104. Достапен на: <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Закон за стручно образование и обука, „Службен весник на РМ“, бр.71/2006, 117/2008, 148/2009, 17/2011, 24/2013, 137/2013 и 14/2104. Достапен на: <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Закон за угостителска дејност, „Службен весник на РМ“, бр.62/04.
Достапен на: <http://www.economy.gov.mk/files.php?force&file=dokumente/regulativa/zakoni/zakon_za_ugostitelska_dejnost_228359931.pdf> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Законот за употреба на знаковниот јазик, „Службен весник на РМ“, бр.105/2009.

Извештај за здравјето на населението во Р. Македонија, Институт за јавно здравје на Р. Македонија, 2013 година. Достапен на: <<http://prizma.birn.eu.com>> [Пристапено на: 20 ноември 2014].

Извештај од извршен увид во Јавната здравствена организација Психијатриска болница „Скопје,, - Скопје, Одделение за вонболничка заштита и унапредување на менталното здравје “Пролет”- Скопје и Психијатриската болница “Демир Хисар”, Народен правобранител, 2006 година. Достапен на: <<http://ombudsman.mk/upload/documents/JZO-mak.pdf>> [Пристапено на: 18 ноември 2014].

Извештај за проценка на окружувањето, Агенцијата за Катастар на недвижности, 2012 година.

Извештајот од евалуација на згрижување во друго семејство, Уницеф, 2008 година.

Извештај од извршеното истражување за состојбите во Центрите за социјална работа во Република Македонија и одлучувањето по барањата на граѓаните за паричните права од социјална заштита, 2013 година.

Извештај од истражување: Примена на асистивната информатичка технологија во редовните основни училишта во Република Македонија, тековни состојби и потреби, Отворете ги прозорците, Скопје, март 2011 година. [Пристапено на: 23 октомври 2014].

Извештај од посетата на специјалните установи и психијатриските болници во Р. Македонија за 2011 и 2012 година, Хелсиншки Комитет за човекови права. Достапен на: <http://www.mhc.org.mk/system/uploads/redactor_assets/documents/281.pdf> [Пристапено на: 28 октомври 2014].

Информација од посетите на психијатриските болници во Република Македонија, Народен правобранител, 2009 година. Достапен на: <<http://ombudsman.mk/upload/documents/Informacija-PB.doc>> [Пристапено на: 28 октомври 2014].

Индикатори за квалитет на работата на училиштата, Министерство за образование и наука, Државен просветен инспекторат, Скопје, 2009 година. Достапно на: <<http://mirceacev-lisicani.weebly.com/uploads/2/5/2/8/25280659/indikatori.pdf>>. [Пристапено на: 30 октомври 2014].

Информација до осигурените лица во врска со постапката за остварување на право на ортопедски и други помагала на терет на ФЗИОМ. Достапен на: <<http://www.zplrm.mk/Prevzemanja/Informacija%20osigurenici.pdf>> [Пристапено на: 20 ноември 2014].

Информација за состојбата со вклученоста на децата со посебни потреби во основните и средните посебни училишта, Народен правобранител, декември 2013 година. Достапно на: <<http://ombudsman.mk/upload/documents/2013/Izvestaj-Posebni%20ucilista-2014.pdf>> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Информација на Народниот правобранител по посетата на посебните основни училишта „Д-р Златан Сремац“ и „Иднина“ - Скопје, „Св.Климент Охридски“ - Ново Село и Државното средно училиште за образование и рехабилитација „Св. Наум Охридски“ - Скопје и „Искра“ - Штип, Народниот правобранител, февруари 2010 година. Достапно на: <<http://www.ombudsman.mk>> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

International Covenant on Economic Social and Cultural Rights - ICESCR, G.A. Res. 2200A (XXI), U.N GAOR, Supp. No.16 at 49, U.N. Doc. A/6316 (1966). Достапно на: <<http://www2.ohchr.org/english/bodies/cescr/comments.htm>> [Пристапено на: 10 октомври 2014].

Исахи-Палоши А., Василеска Л., Трпческа Л., Спасовски Г., Стојковска-Алексова Р., Crabtree D., *Инклузија во средното стручно образование, Прирачник за работа со ученици со посебни образовни потреби*, Британски совет, Скопје, 2014 година. Достапен на: <http://www.britishcouncil.mk/sites/britishcouncil.mk/files/inclusion_in_secondary_vocational_education_handbook_mkd.pdf> [Пристапено на: 29 октомври 2014].

Истражување за дискриминацијата на лицата со интелектуална попреченост, РЦЛИП –Порака, Скопје, 2010 година. Достапно на: <www.poraka.org.mk> [Пристапено на: 29 октомври 2014].

Јованова В., Димитријоска С., Томовски Ц., Игњатовиќ М., *Положбата на лицата со телесен инвалидитет на пазарот на трудот, студија од истражување, со поддршка на УНИФЕМ*, Скопје, декември 2009 година.

Мапирање на Вет системот за образовните политики и практики за социјална кохезија, 2013 година.

Механизми за обезбедување на социјални услуги во Македонија, Канцеларијата на ГИЗ, 2011 година. Достапен на: <http://www.nacionalnakomisija.gov.mk/sites/default/files/prikachyvanja/studija_mehanizmi_za_obezbeduvanje_na_socijalni_uslugi_vo_makedonija.pdf> [Пристапено на: 28 октомври 2014].

Митев М., *Материјална депривација, сиромаштија и социјална исклученост кај домаќинствата во Република Македонија*, Фондација Фридрих Еберт, 2012 година. Достапен на: <<http://www.fes.org.mk/pdf/Materijalna%20Deprivacija%20MK.pdf>> [Пристапено на: 28 октомври 2014].

Најчевска М., Кадриу Б., Јандријеска Јованова К., Чавковска Б., Мора Бајрами В., *Невидливи за општеството, Проценка на подготвеноста за ратификација на Конвенцијата за правата на лицата со попречености*, Фондација отворено општество – Македонија, Скопје, 2011 година.

Национален Сојуз на глуви на Р. Македонија. Достапен на: <http://www.deafmkd.org.mk/index.php?option=com_content&view=article&id=55&Itemid=80> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Националната програма за развој на образованието 2005-2015 година, Министерство за образование и наука, Скопје, 2005 година. Достапен на: <<http://www.npro.edu.mk/dokumenti/strategija-mk.pdf>> [Пристапено на: 26 октомври 2014].

Национална Стратегија за е-вклучување, Достапен на: <http://www.mio.gov.mk/files/pdf/dokumenti/Strategija_za_e-vklucuvanje.pdf> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Национална стратегија за еднаквост и недискриминација по основ на етничка припадност, возраст, ментална и телесна попреченост и пол 2012-2015, усвоен од Владата на Република Македонија во мај 2012 година. Достапен на: <<http://www.mtsp.gov.mk/?ItemID=BD66FCC3A7FBCB47AB9150CBFECD2C96>> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност (ревидирана) 2010-2018, Министерство за труд и социјална политика, 2009 година. Достапен на: <<http://www.mtsp.gov.mk>> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Националната стратегија за намалување на сиромаштијата и социјалната исклученост во Република Македонија 2010-2020, МТСП, Скопје, 2010 година. Достапен на: <<http://www.mtsp.gov.mk/?ItemID=BD66FCC3A7FBCB47AB9150CBFECD2C96>> [Пристапено на: 30 октомври 2014].

Национална стратегија за сексуалното и репродуктивното здравје (2010-2020), 2009 година. Достапен на: <<http://www.sobranie.mk/WBStorage/Files/Nacionalna%20strategija.pdf>> [Пристапено на: 25 октомври 2014].

Одлука за формирање на Националното координативно тело за имплементација на ООН Конвенцијата за правата на лицата со попреченост во Република Македонија, „Службен весник на РМ“, бр.114/2012. Достапно на: <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 5 ноември 2014].

Оперативен план за имплементација на Националната стратегија за еднаквост и недискриминација по основа на етничка припадност, возраст, ментална и телесна попреченост и пол 2012 - 2015, усвоен од Владата на Република Македонија во јануари 2013 година. Достапен на: <<http://www.mtsp.gov.mk/?ItemID=BD66FCC3A7FBCB47AB9150CBFECD2C96>>. [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Оперативен план за недискриминација врз основ на ментална и телесна попреченост 2012 - 2013, МТСП, Скопје, 2011 година.

Осврт на работата на Уставниот суд на Република Македонија од 1 јануари 2011 до 31 декември 2011 година, Скопје, февруари 2012 година.

Поповиќ, М., Михайловска, Ј., *Барометар на еднакви можности – 2013*, Македонски центар за меѓународна соработка, Скопје, 2013 година. Достапна на: <<http://www.mcms.mk/mk/za-nasata-rabota/istrazuvana-i-publikacii/istrazuvana/1542-barometar-za-ednakvi-moznosti.html>> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Попоска Ж., *Вработување на лицата со хендикеп во Република Македонија (правна анализа)*, Полио плус, Скопје, 2013 година.

Попоска, Ж., *Дискриминација по основа на хендикеп во меѓународното право за правата на човекот*, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје, Правен факултет „Јустинијан I“, 2012 година.

Попоска, Ж., Кадриу, Б., Коцевска, Л., Кочоска, Е., *Анализа на дискриминаторските практики во областа на вработувањето и работните односи*, Европска унија, Скопје, 2014 година.

Попоска, Ж., Шаврески, З., Амдију, Н., *Водич за соодветно приспособување*, ОБСЕ, Скопје, 2014 година.

Посебниот извештај на Народниот правобранител за вклученоста на децата со посебни потреби во образованието, октомври 2006 година. Достапен на: <<http://ombudsman.mk/upload/documents/Posebni%20potrebi%20na%20decata%20mak.pdf>> [Пристапено на: 21 октомври 2014].

Правата на пациентите со фокус на лицата со интелектуална попреченост, ЕСЕ, 2011 година. Достапен на: <<http://www.esem.org.mk/pdf/Publikacii/ESE%20Intelektualna%20poprecenost.pdf>> [Пристапено на: 19 октомври 2014].

Правилник за изменување на правилникот за услови за категоризација на објектите за вршење на угостителска дејност, „Службен весник на РМ“, бр. 62/04, 89/08, 115/10 и 53/11. Достапен на: <https://msfi.com.mk/wp-content/uploads/2012/07/Kategor-na-ugost-objekti_87.12.pdf> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Правилник за индикациите за остварување на право на ортопедски помагала и други помагала. Достапен на: <http://www.fzo.org.mk/WBStorage/Files/1.Pravilnik_za_indikacii_za_ostvaruvanje_na_pravoto_na_oropedski_i_drugi_pomagala_precisten_tekst_115_od_2007.pdf> [Пристапено на: 19 октомври 2014].

Правилникот за критериумите и начинот на доделување на неповратни средства од посебниот фонд за подобрување на условите за вработување и работење на инвалидни лица, „Службен весник на РМ“, бр.156/08. Достапно на <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Правилник за начинот на обезбедување на непречен пристап, движење, престој и работа на лицата со инвалидност до и во градбите. Достапен на: <http://www.mtc.gov.mk/new_site/images/storija_doc/115/pravilnici/25-2010.pdf> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Правилник за начинот, видот и бројот на стручните лица за давање на грижа за сместените лица, просторните услови и опремата за живеење во мал групен дом, „Службен весник на РМ“, бр.79/09. Достапен на: <http://www.mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/pravilnik_mal_grupen_dom.doc> [Пристапено на: 15 ноември 2014].

Правилник за нормативите и стандардите за простор, опрема, стручни кадри и средства потребни за основање и започнување со работа на установа за социјална заштита - дневен центар за стари и возрасни лица. Достапен на: <http://www.mtsp.gov.mk/content/pdf/pravilnicisocijalna/pravilnik_dneven_stari_lica.pdf> [Пристапено на: 15 ноември 2014].

Правилник за критериумите за избор на згрижувачко семејство, видот и бројот на корисниците кои можат да се сместат во едно згрижувачко семејство и видот и обем на улсугите од социјална заштита што му се обезбедуваат на сместеното лице. Достапен на: <http://mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/prav_zgrizu.pdf> [Пристапено на: 15 ноември 2014].

Правилник за обезбедување на услугите опфатени со универзална услуга. Достапен на: <http://www.aek.mk/mk/dokumenti/legislativa/item/download/360_faf8811b400f2ed2d7db29fdafa45b2a> [Пристапено на: 19 октомври 2014].

Правилник за општите услови за обезбедување на универзална услуга. Достапен на: <<http://www.ap.mk/mk/legislativa-2/legislativa1/236-2011-11-03-12-31-28>> [Пристапено на: 19 октомври 2014].

Правилник за поблиските услови за стандардите во поглед на потребен простор, опрема и стручен кадар, нивото на поддршка, начинот и програмата за остварување на поддршката за самостојно живеење во станбена единица. Достапен на: <http://www.mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/pravilnik_stambena_edinica.pdf> [Пристапено на: 15 ноември 2014].

Правилник за специјализирана медицинска рехабилитација како продолжено болничко лекување, „Службен весник на РМ“, бр. 25/00, 34/00, 96/00, 50/01, 11/02, 31/03, 84/05, 37/06, 18/07, 36/07, 82/08, 98/08, 6/09, 67/09, 50/10, 156/10, 53/11, 26/12, 16/13, 91/13, 187/13, 43/14, 44/14 и 97/14, 141/14. Достапен на: <<http://www.fzo.org.mk/WBStorage/Files/1.%20Pravilnik%20za%20specijalizirana%20medicinska%20rehabilitacija%20141%20od%202014.pdf>> [Пристапено на: 19 октомври 2014].

Правилник за стандарди и нормативи за урбанистичко планирање. Достапен на: <http://mtc.gov.mk/new_site/images/storija_doc/1353/Pravilnik%20za%20standardi%20i%20normativi%20za%20urb.planiranje%5B1%5D.pdf> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Преглед на работата на Уставниот суд на Република Македонија за 2012 година, Скопје, февруари 2013 година. Достапно на: <<http://www.ustavensud.mk/domino/WEBSUD.nsf>> [Пристапено на: 10 октомври 2014].

Преглед на работата на Уставниот суд на Република Македонија за 2013 година, Скопје, март 2014 година.

Пристапно Скопје - мапа на пристапни објекти во Град Скопје, Полио плус, 2006 година. Достапен на: <www.polioplus.org.mk> [Пристапено на: 25 октомври 2014].

Пристапност, Полио плус, 2006 година. Достапен на: <www.polioplus.org.mk> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Програма на Град Скопје. Достапен на: <<http://ipserver.skopje.gov.mk/e-skopje/sluzben%20glasnik%20so%20konverzija.nsf/82aa49069edfbbb780256a22004ba9e0/e69ecd07e217b8a3c1257c2700484027?OpenDocument>> [Пристапено на: 25 октомври 2014].

Решение за именување на претседател, секретар и членови на Националното координативно тело за еднакви права на лицата со инвалидност на Република Македонија, „Службен весник на РМ“, бр.28/2010, од 26 февруари 2010 година, <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 5 ноември 2014].

Сексуалното и репродуктивното здравје и лицата со телесна попреченост - Извештај од проценка за потреби од услуги, Хера, 2012 година. Достапен на: <http://hera.org.mk/wp-content/uploads/2014/02/izvestaj_poprecenost_rz.pdf> [Пристапено на: 21 октомври 2014].

Симоска, Е., Габер, Н., Јовевска, А., Атанасов, П., Бабунски, К., *Истражувачки проект: Колку е инклузивно македонското општество*, Фондација Институт отворено општество - Македонија, 2008 година. Достапен на: <<http://www.soros.org.mk>> [Пристапено на: 21 октомври 2013].

Соопштение за основни и средни училишта на почетокот на учебната 2010/2011 година, Државен завод за статистика, Број.2.1.11.04 од 21 април 2011 година. Достапен на: <<http://www.stat.gov.mk>> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Статистички преглед - Социјална заштита на деца, млади и возрасни лица 2010-2011 година, Државен завод за статистика, Број.2.4.11.16, 701 од октомври 2011 година. Достапно на: <<http://www.stat.gov.mk>> [Пристапено на: 1 ноември 2014].

Стратегија за образование на возрасните 2010-2015, Министерство за образование и наука, Совет за образование на возрасни, Скопје, 2010 година. Достапен на: <<http://www.cov.gov.mk/portal/index.php/mk/aboutus/strategy>> [Пристапено на: 29 октомври 2014].

UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, UN Doc. A/RES/61/611, from 13 December 2006. Достапна на: <<http://www.un.org/esa/socdev/enable/rights/convtexte.htm>> [Пристапено на: 10 октомври 2014].

УНИЦЕФ, *Правото на образование на децата со пречки во развојот: пристап кон инклузивно образование кој се потпира на човековите права во Македонија*, 2012 година. Достапно на: <http://www.unicef.org/ceecis/UNICEF_Right_Children_Disabilities_En_Web.pdf> [Пристапено на: 30 октомври 2014].

УНИЦЕФ, *Инклузивното образование во рамките на „Училиштено мерка на детето“*, 2010 година. Достапно на: <[http://www.unicef.org/tfymacedonia/INCLUSIVE_REPORT_MKD\(1\).pdf](http://www.unicef.org/tfymacedonia/INCLUSIVE_REPORT_MKD(1).pdf)> [Пристапено на: 30 октомври 2014].

United Nations Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities, UN General Assembly Resolution 48/96, 20 December 1993.

Упатство 6 – Упатства за развивачи на стандарди кои се однесуваат на потребите на постарите лица и лицата со инвалидитети, Институт за стандардизација на Република Македонија - CEN/CENELEC. Достапен на: <http://www.isrm.gov.mk/images/upload/Direktivi%20i%20pravilnici/3.cen_cenelec_guide_6_mk1.pdf> [Пристапено на: 28 октомври 2014].

Упатство за вреднување на исполнувањето на работните должности на наставниците и стручните соработници во основното и средното образование, Министерство за образование и наука, Државен просветен инспекторат, Скопје, 2012 година. Достапно на: <http://www.oudebrca.com/wp-content/uploads/2012/03/Upatstvo_za_vrednuvanje_na_nastavnicite.pdf> [Пристапено на: 30 октомври 2014].

Уставот на Република Македонија, „Службен весник на РМ“, бр.52/1991, од 22 ноември 1991 година. Достапно на: <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 23 септември 2014].

Хендикеп – сложувалка што недостасува – Приказ на состојбата на лицата со хендикеп, Полио плус, 2012 година. Достапно на: <www.polioplus.org.mk> [Пристапено на: 18 ноември 2014].

Чинговска А., *Студентите со инвалидност при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“*, 2011 година.

Шаврески З., Кочоска Е., *Истражувачки проект: Цена на чинење на феноменот хендикеп*, Полио плус, 2011 година. Достапно на: <www.polioplus.org.mk> [Пристапено на: 15 ноември 2014].

Шаврески З., Попоска Ж., Кочоска Е., *Политика за хендикеп на локално ниво*, Полио плус, 2012 година. Достапно на: <www.polioplus.org.mk> [Пристапено на: 18 ноември 2014].

Шаврески З., Кочоска. Е., *Бела Книга – процесот на (де) институционализација во Р. Македонија*, Полио плус, 2011 година. Достапно на: <www.polioplus.org.mk> [Пристапено на: 10 ноември 2014].

**ЗАКОНИТЕ И ПОЛИТИКИТЕ
НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА
ВО ПОЛЕТО НА ПОПРЕЧЕНОСТА**

ISBN 978-608-4602-11-8